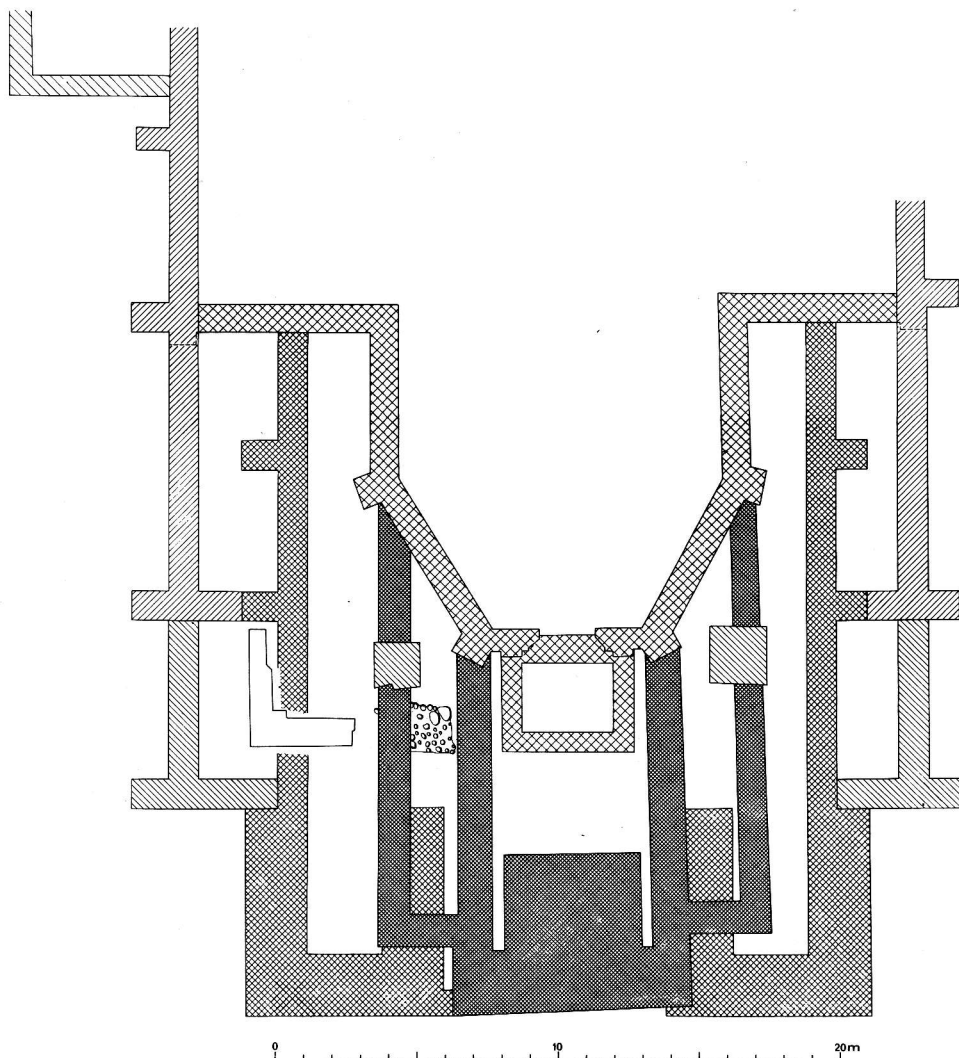

De Grote- of Martinikerk te Sneek

Lotgevallen van een middeleeuwse stadskerk.

Bij de opgravingen in 1975 zijn buiten de tegenwoordige westgevel uit 1682 de funderingen van drie kerken te voorschijn gekomen. De romaanse driebeukige kerk met zgn. westwerk (een zware toren met nevenruimten) uit de tweede helft van de elfde eeuw, de romano-gotische kerk met twee westtorens uit ± 1300 (aan de noordkant onderbroken door de fundering van een klokhuis uit ± 1200) en de laat-gotische kerk uit het begin van de zestiende eeuw, aansluitend aan het nog bestaande gebouw. De funderingen zijn in het plantsoen aangegeven (Tekening: R. O. B. Amerfoort).

XIB-± 1300

Het inzicht in de bouwgeschiedenis van de Martinikerk is belangrijk verhelderd door de opgravingen op het Oud Kerkhof tijdens het Monumentenjaar 1975 onder leiding van dr. H. Halbertsma.¹⁾

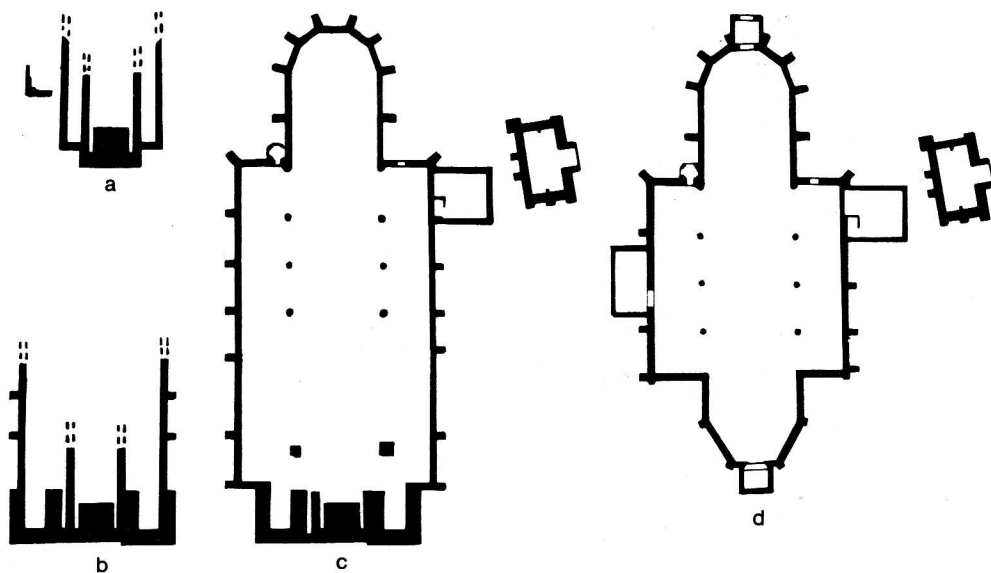
De oudste bewoning van Sneek wordt rond het jaar 1000 gesteld en men mag aannemen, dat in die tijd de eerste kerk werd gesticht. Dat zal een houten gebouw geweest zijn. Sporen ervan zijn bij de opgravingen, die alleen buiten het huidige gebouw konden plaatsvinden, niet aangetroffen.

Het oudste bouwwerk waarvan funderingen werden blootgelegd was een tufstenen kerk van tussen 1050 en 1100. Al is dit gebouw in de loop der eeuwen verdwenen, het is bepalend geweest voor de verdere bouwgeschiedenis. De zuilen van het opvallend brede middenschip van de tegenwoordige kerk — met 12 meter het breedste schip in Friesland —

zijn gefundeerd op de buitenmuren van de tufstenen kerk. Bovendien werd met dit bouwwerk meteen de uiterste westgrens afgebakend. Latere uitbreidingen zijn alleen in oostelijke richting gegaan. Men kan zelfs zeggen dat uiteindelijk de hele kerk, door de afbraak van het westfront, in oostelijke richting is opgeschoven.

Slechts enkele tufsteenresten, verwerkt in de noordmuur of in de bodem gevonden, herinneren aan dit oude gebouw.

De westbouw moet hebben bestaan uit een zware toren met nevenruimten. Het is een aanleg die in de verte herinneringen oproept aan de voor die tijd gigantische romaanse St. Lebuïnuskerk te Deventer. De bekende tekening van Jan Abrahamsz. Beerstraten (± 1663) laat het westfront in zijn zeventiende-eeuwse staat zien. Helaas gaat een gedeelte van de gevel schuil achter een los voor de

Vier stadia van de kerk. a. De oudste kerk uit de tweede helft van de elfde eeuw, voor zover teruggevonden, met het klokhuis uit ± 1200 aan de noordzijde. b. Het teruggevonden gedeelte van de tweede kerk, waarbij het gehandhaafde westfront werd geflankeerd door twee zadeldaktorens. c. De situatie omstreeks 1530, toen de kerk haar grootste omvang had gekregen. De voltooide gothische basiliek met het romaanse westfront en aan de zuidzijde de sacristie en het losstaande klokhuis van 1489. d. De situatie aan het eind van de achttiende eeuw, zoals die grotendeels nog is te herkennen. Kenmerkend zijn de westgevel uit 1682 en het noorderportaal uit 1793. (Vgl. atb. op pag. 40) (Tekening: R. O. B. Amerfoort).

kerk staand gebouwtje, mogelijk een baarhuisje.

Het middelste deel van het imponerende westfront bevat de oorspronkelijke westbouw, al is het de vraag in hoeverre de elfde-eeuwse situatie nog in oorspronkelijke staat aanwezig is. Het benedenste deel is geschonden door een in een veel latere periode ingebroken venster, terwijl daarboven een roosvenster is te zien. Een ingang was kennelijk niet aanwezig. De zone daarboven wordt gekenmerkt door drie nissen, dan volgen twee kleine ronde vensters en tenslotte in de topgevel een nissenversiering met klimmende boogfries. De detaillering in het bovenste deel doet denken aan de Groninger romano-gothiek en is wellicht het resultaat van een verbouwing die bij vergelijking met torens als Bedum en Haren in de twaalfde of de eerste helft van de dertiende eeuw kan worden gesteld.

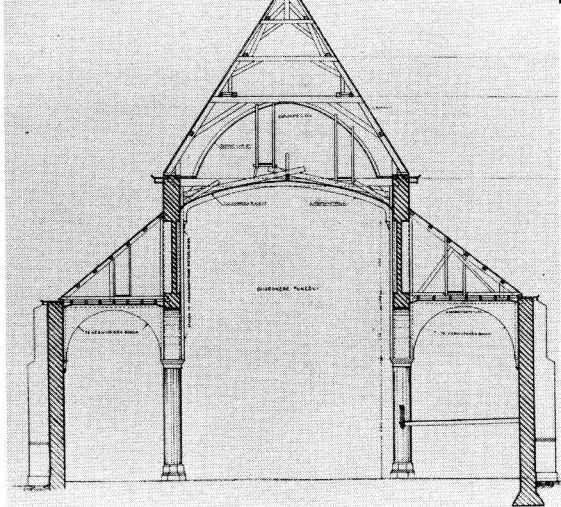
Van het schip weten we alleen dat het driebeukig was aangelegd. We kunnen vermoeden, dat de kerk tot de groep onoverwelfde basilieken heeft behoord. Hoever de kerk zich naar het oosten heeft uitgestrekt zullen alleen opgravingen binnen het tegenwoordige kerkgebouw kunnen leren.

Het forse westwerk en het driebeukige schip wijzen op een voor die tijd belangrijke kerkstichting. Het resultaat van de opgravingen is bepaald verrassend, omdat steeds werd vermoed, dat de ontwikkeling van Sneek eigenlijk pas door de aanleg van de Hemdijk in de twaalfde eeuw op gang is gekomen. Kon de stad zich daardoor inderdaad als handelscentrum gaan ontplooiën, het blijkt nu dat Sneek een eeuw tevoren als geestelijk centrum al van betekenis was.

Tegen het eind van de hier behandelde periode komt de kerk voor het eerst in de schriftelijke bronnen voor, namelijk in de tussen 1256 en 1270 opgestelde kerkelijst van Westergo.

Opmerkelijk is, dat aan de noordzijde van de westbouw de sporen van een bakstenen klokkenhuis uit ± 1200 te voorschijn kwamen. Bij de volgende bouwphase is het klokhuis meer naar het oosten verplaatst.

Van het interieur kunnen we ons in het geheel geen voorstelling maken. Alleen

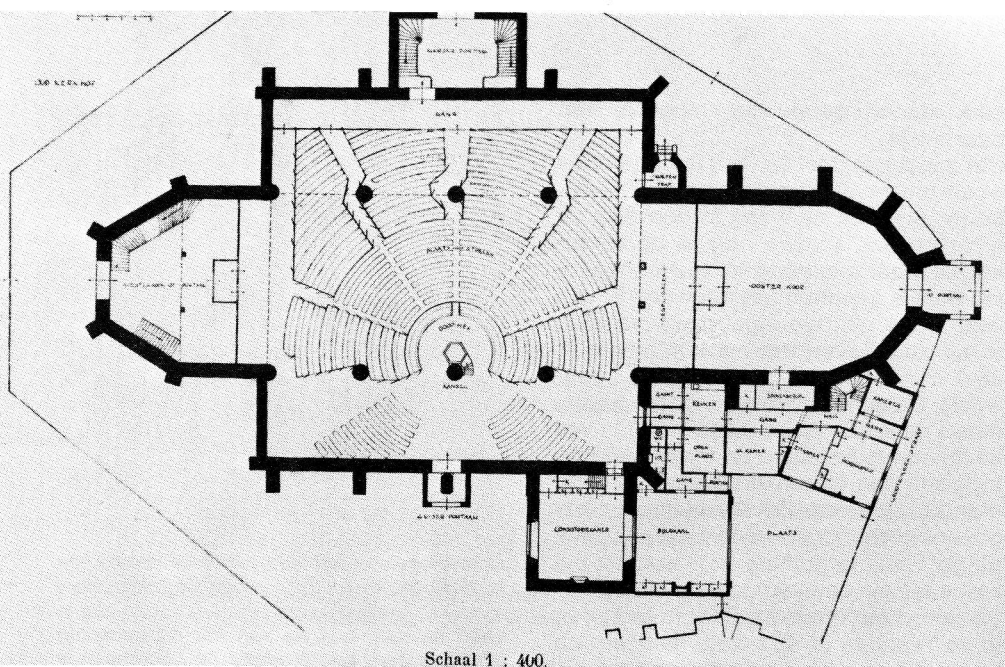
Doorsnede van het schip voor de restauratie in 1925, gezien vanuit het oosten. Interessant is de zestiende-eeuwse kapconstructie, die in 1683 na het verlagen van het middenschip opnieuw werd opgetrokken. De doorsnede is van belang, omdat hierop het in 1925 gesloopte tongewelf uit 1708 boven het stucplafond uit 1871 en de toen eveneens gesloopte gordelbogen over de zijbeuken uit 1682 te zien zijn (Afb. uit "De ingenieur", jrg. 40, 1925).

een reeds vroeger toevallig ontdekte bodemvondst herinnert aan deze periode. Het is een bronzen aquamanile, een gewijde schenkan, in de vorm van een leeuw, die uit ± 1200 dateert. Deze aquamanile vormt thans een belangrijk onderdeel van de collectie middeleeuws smeedwerk in het Fries Museum.

$\pm 1300-1498$

Omstreeks 1300 is de tufstenen kerk vervangen door een aanzienlijk groter in baksteen opgetrokken gebouw. Alleen het westfront werd gehandhaafd. Ter weerszijden daarvan werden twee zware zadeldaktorens opgetrokken. Mogelijk was het westfront aanvankelijk door een laat-romaans helmdak gedekt en werd eerst bij deze gelegenheid een zadeldak aangebracht.

In feite ontstond nu een westfront met drie torens, bijna een unicum in de Nederlandse bouwgeschiedenis. Intussen hebben, zoals blijkt uit oude afbeeldingen en uit de behandeling in de literatuur, vooral de twee nieuwe torens de aandacht tot zich getrokken. En op zich-

Plattegrond van de kerk in 1925. Opvallend is het centraliserende bankenplan van A. Breunissen Troost uit 1871 (Afb. uit "De Ingenieur" jrg. 40, 1925).

zelf vormde dit dubbele torenfront dan ook al een uniek verschijnsel in Friesland.

De tekening van Beerstraten geeft dit torenpaar duidelijk weer. De torens hebben drie nauwelijks van elkaar gescheiden geledingen. In de benedenste zijn kleine vensters en aan de zuidzijde een later ingebroken raam, mogelijk daterend van de bouwfase rond 1500. In de tweede geleding vallen twee vensters aan de westzijde op. De derde geleding met twee grote galmgaten aan de voor- en buitenzijde is kennelijk de klokkenverdieping.

Onze kennis wordt nog aangevuld door enkele andere afbeeldingen uit de zeventiende eeuw, de bekende trits stadsplattegronden van Geilkercken (1616), Blaeu en Schotanus, waarbij Blaeu en Schotanus bewerkingen van Geilkercken zijn. De vogelvluchttekening van de laatste geeft de nauwkeurigste weergave van de Martinikerk. De plattegrond van Schotanus (1664) is vooral van belang om het boven de plattegrond afgedrukte gezicht op de Martinikerk van de noordwestzijde.

Jammer genoeg zijn de zestiende-eeuw-

se afbeeldingen, die op Jacob van Deventer (± 1560) teruggaan, zo vertekend, dat daaraan geen betrouwbare informatie kan worden ontleend.

Verrassender zijn afbeeldingen die voorkomen op vijftiende-eeuwse stadszegels, de zgn. secreetsegels. Verrassend, omdat het afbeeldingen van de kerk betreft, zoals die er tussen ± 1300 en ± 1500 heeft uitgezien. De torens vertonen in grote trekken hetzelfde beeld als op de zeventiende-eeuwse afbeeldingen.

De oudste afbeelding dateert van 1434.²⁾ In de bronnen wordt het secreetsegel al vermeld in 1423. Van het tweede zegel wordt vanouds³⁾ het zeer gave exemplaar van 1492 afgebeeld. Het komt echter al voor in 1456. Men mag dus veilig aannemen dat we hier met afbeeldingen te maken hebben van resp. niet lang na 1400 en van omstreeks 1450. Met het oudste zegel zijn we de bouwtijd tot op een eeuw genaderd.

Het oudste zegel beeldt de kerk af van de noordkant, het jongere van de zuidkant. Op beide zegels zijn de zadeldaktorens met de dubbele galmgaten duidelijk te onderscheiden. De achterste toren is telkens iets naar het oosten verschoven om beide torens te kunnen

afbeelden. Uit een combinatie van de beschikbare gegevens kan men afleiden, dat de hoogte van de torens $\pm$ 35 meter heeft bedragen.

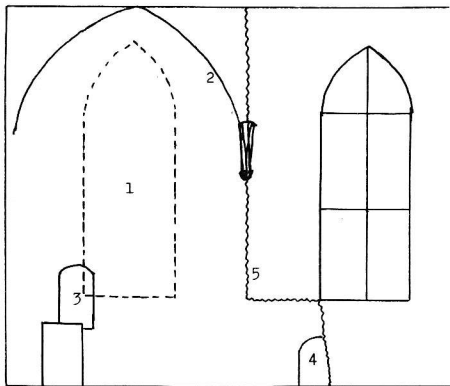
Vele zadeldaken — nu zo karakteristiek voor de oude Friese dorpstorens — dateren van na de Romeaanse tijd. De zadeldakbekroningen van de Martinikerk blijken nu van zeer oude datum te zijn en mogelijk wel oorspronkelijk. En de secreetzegels laten ons wellicht de oudste eigentijdse afbeeldingen van zadeldaktorens zien.

De kerk is op de twee zegels verschillend uitgewerkt. Op het oudste zegel is de kerk alleen in hoofdtrekken uitgewerkt. De enige kenmerken zijn steunberen en een uitbouw, die een portaal of wellicht ook een dwarschip kan aanduiden.

Op het jongere zegel is de kerk veel meer in details uitgewerkt. Evenals op het oudste zegel staat op het oosteinde van de nok een kruis en ontspringt uit de kerk een boom, de rechtseik die als symbool van het in Sneek (in de kerk?) gesproken recht fungeert.

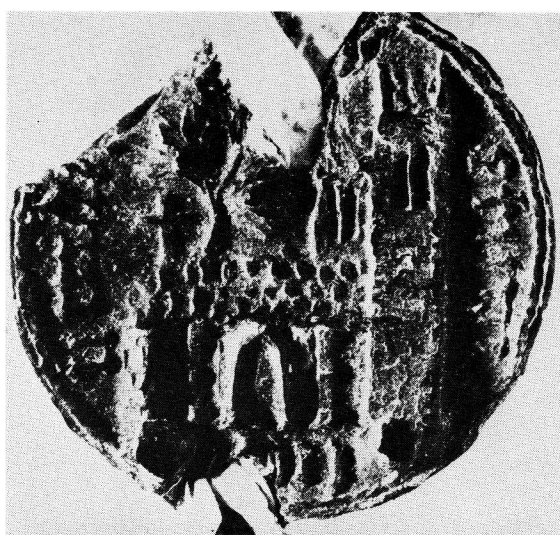

Zegel van de stad Sneek met afbeelding van de Martinikerk, 1492. Hetzelfde zegel komt al voor in 1456. De kerk wordt van de zuidkant afgebeeld. De zadeldaktorens met dubbele galmgaten (vgl. afb. op pag. 45) zijn duidelijk te onderscheiden. Aan de zuidzijde steekt een aanbouw naar voren uit. Uit het dak van de kerk ontspringt een boom, de rechtseik die als symbool van het in Sneek gesproken recht fungeert. (Gemeentearchief Groningen). (Foto: Liturgisch Instituut te Groningen).

Bij herstelwerkzaamheden aan het pleisterwerk van de oostelijke traveeën van de zuidbeuk kwamen in 1953 interessante sporen aan het licht. Boven de tegenwoordige deur naar de sacristie werd een oude toegang naar de verdieping aangetroffen. In de tweede travee kwam een dichtgemetseld poortje te voorschijn. Het belangrijkste waren de sporen van het verdwenen gewelf die aansluiten bij de bewaard gebleven aanzetten. Hieruit blijkt dat in elk geval de zijbeuken oorspronkelijk stenen gewelven hadden (Tekening: Mr. B. van Haersma Buma).

De kerk wordt afgebeeld als een driebeukig gebouw, waarvan de zuidgevel gedetailleerd is weergegeven. Het dak lijkt, evenals de daken van de torens, met pannen gedekt. Dat klopt met het feit dat bij de opgravingen enkele middeleeuwse dakpannen zijn gevonden. Aan de zuidzijde steekt een aanbouw naar voren uit, waarmee een groot portaal of een transept kan zijn aangegeven. De voorganger van het tegenwoordige klokhuis kan dit niet zijn, omdat dat aan de noordkant van de kerk stond. Ten westen van de uitbouw zijn twee traveeën weergegeven, aan de oostzijde vier. Mogelijk zijn de ramen in dit oostelijk gedeelte meer naar beneden doorgetrokken dan in het westelijk gedeelte. Of daaruit een verschil in ontstaanstijd valt af te lezen zou alleen door bodemkundig onderzoek kunnen worden nagegaan. Duidelijk is, dat we met een royale kerk te maken hebben. Het middenschip zal een hoogte van omstreeks 20 meter hebben gehad en de lengte zou bij benadering 40 meter hebben kunnen bedragen.

Hoewel gehavend is het oudere stadszegel uit 1434, waarop de kerk van de noordkant is afgebeeld, van niet minder belang. Het is de oudste afbeelding van de Martinikerk. De torens zijn hier rechts geplaatst, de kerk is schematisch weergegeven. Uit het dak ontspringt ook hier de rechtseik. Dit zegel is wellicht de oudste eigentijdse afbeelding van zeldaktorens. Foto Rijksarchief Leeuwarden (Foto: Gemeente Sneek).

Gezien de periode van ontstaan zal de kerk in romano-gothische trant moeten worden gedacht, overeenkomend met de uit Groningen zo bekende bouwstijl. De gevonden materialen zijn daarmee ook in overeenstemming.

Hoe kwam de Sneker kerk aan twee torens? Een front met twee torens wijst in de middeleeuwen bijna zeker op een bijzondere omstandigheid.⁴⁾ Kerken met twee torens zijn vrijwel zonder uitzondering kathedralen, abdijkerken of stichtingen van vorsten of hoge geestelijken. Zelfs bij de enige kerk met twee torens die zonder twijfel als parochiekerk is gesticht, de Bergkerk te Deventer, valt stichting door een klooster, Varlar, te vermelden.

In Sneek ligt deze bijzondere omstandigheid in de vestiging van de Johanners of Hospitaalridders van St. Jan in 1284. Zij stichtten een commanderie op een terp ter plaatse van de tegenwoordige algemene begraafplaats. De Johanners hadden het patronaat (het recht van vervulling van het pastoorsambt) van de Martinikerk en oefenden het patronaat ook uit over in een uitgestrekt

gebied rond Sneek gelegen kerken. Al spoedig behoorde de commandeur tot de belangrijkste geestelijken van Westergo.

Het gestegen aanzien van de kerk hangt ongetwijfeld ook samen met het feit, dat Sneek tussen 1290 en 1313 tot afzonderlijk dekenaat werd verheven.

Een van de weinige uit de kronieken tot ons gekomen gegevens is het bericht over een grote stadsbrand in 1294 bij Winsemius. Of deze gebeurtenis van invloed is geweest op de bouwplannen, blijft in het duister.

Over de naamgeving van de kerk worden we ingelicht door het testament van Wattia van Harinxma uit 1472. In de gangbare opvatting werden de oude heiligennamen van de middeleeuwse kerken na de Reformatie afgeschaft en vervangen door meer prozaïsche als Grote, Oude of Nieuwe kerk.⁵⁾ Genoemd testament laat zien dat deze opvatting onjuist is. De kerk wordt daarin zowel met de naam van St. Marten als met Grote Kerk (da grata tzercka) aangeduid. De officiële benaming Grote of (St.) Martinikerk heeft dus al zeer oude papieren.

Het interieur van de middeleeuwse kerken werd beheerst door de kleurrijke aanblik van grote aantallen altaren, die konden toebehoren aan geestelijke stichtingen (prebenden), vaak gesticht door aanzienlijke families, ambachtsgilden en broederschappen. Ook de Martinikerk had voor 1580 vele altaren, waarvan een 10-tal met name bekend is. We staan in deze paragraaf alleen stil bij de twee oudst bekende, het St. Catharina-altaar en het St. Nicolaas-altaar. In de volgende paragraaf komen opnieuw enkele ter sprake, terwijl in Bijlage I een totaaloverzicht is opgenomen, chronologisch gerangschikt naar het eerste jaar van vermelding.

Het bestaan van de genoemde altaren blijkt voor het eerst in het Stadsrecht van 1456. De aan deze altaren verbonden priesters speelden met de pastoor van de Martinikerk in bepaalde opzichten een rol in het bestuur en de rechtspraak in de stad. Nu werd St. Catharina vooral door de adel aangeroepen.⁶⁾ Bij het St. Catharina-prebende

kan daarom gedacht worden aan stichting door een hoofdelingengeslacht, mogelijk de in Sneek invloedrijke Harinxma's. St. Nicolaas was de beschermheilige van de zeevarenden. Voor dit prebende kan wellicht een verbinding met het aanzienlijke schippersgilde worden gelegd.⁷⁾

Intussen, van dit alles is niets bewaard gebleven. Wat uit deze tijd nog rest is de in 1466 door Steven Butendic gegoten klok. Nadat die sinds mensenheugenis dienst had gedaan als slagklok voor het hele uur, fungeert hij sinds 1969 als kleine luidklok.

1498-1580

De periode waarin de huidige kerk grotendeels is ontstaan, wordt in feite al ingeluid met de bouw van een nieuw klokhuis aan de zuidzijde in 1489. Vermoedelijk stond het klokhuis aan de noordkant een uitbreiding van de kerk in de weg.

Het klokhuis is in deze gesloten vorm voor Nederland vrijwel uniek. Alleen in Enkhuizen, Westerkerk, bevindt zich een

soortgelijk gevaarte. Al is het klokhuis later herhaaldelijk verbouwd en ommeteld, de kern is nog duidelijk uit de gotische periode. Oorspronkelijk was de ingang aan de oostzijde.

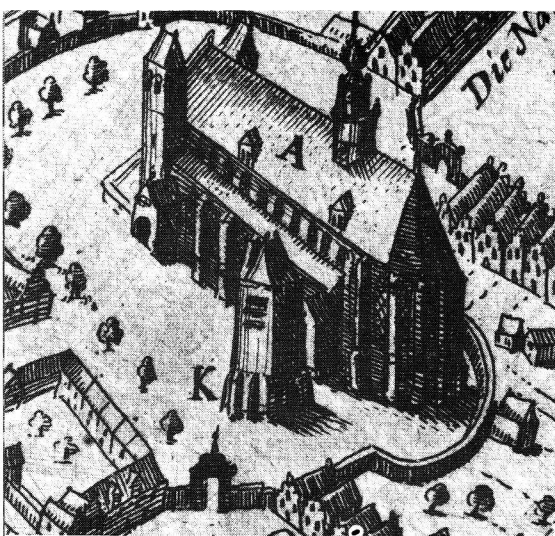
De bouw van de nieuwe Martinikerk valt samen met een periode van bloei en groeiende invloed van de stad. In 1493 was onder leiding van Bockel II van Harinxma een omvangrijk gebied binnen de wallen gebracht, waardoor de stad haar uit vele stadsplattegronden bekende vorm kreeg. In de politieke ontwikkelingen in Friesland speelde Sneek in deze jaren een belangrijke rol.

Bij de in omvang en aanzien toegenomen stad hoorde een bijpassende parochiekerk. In de loop van de vijftiende eeuw waren Franeker en Bolsward al voorgegaan. Het is niet onwaarschijnlijk, dat de Harinxma's ook nauw bij de bouw betrokken waren. Herhaaldelijk blijkt hun verbondenheid met de Martinikerk.⁸⁾

In 1498 — het jaar waarin de Friese vrijheid tot haar einde kwam — werden de funderingen voor het koor gelegd. Het is niet zeker of dit nieuwe koor om het

Bronzen aquamanile, een gewijde schenkan, uit ± 1175, in de vorm van een leeuw, is het enige voorwerp dat uit de periode van de oudste kerk is overgebleven. Deze aquamanile vormt thans een belangrijk onderdeel van de collectie middeleeuws smeedwerk in het Fries Museum (Foto: Liturgisch Instituut te Groningen).

De oudste betrouwbare vogelvluchtafbeelding van de Martinikerk geeft de plattegrond van Geilkercken uit 1616. Van deze plattegrond zijn de latere plattegronden van Blaeu (1649) en Schotanus (1664) afgeleid. Hoewel de laatste afbeeldingen fraaier zijn getekend, zijn de details soms onnauwkeurig overgenomen. Bij vergelijking met onderstaande blijken de dakruiter en de dakkapellen daar te fors te zijn uitgevallen, de zijbeuken zijn tot de koorsluiting doorgetrokken, de sacristie is een soort portaal geworden en de torens staan niet meer in een lijn met de westgevel (Foto: Gemeente Sneek).

oude werd heengebouwd, of ten oosten van het bestaande werd opgetrokken. Gezien de lengte van de kerk (67 meter) lijkt het laatste het meest waarschijnlijk. Toen de muren ongeveer anderhalve meter waren opgetrokken, werd de bouw gestaakt in verband met de onrustige tijden die volgden op de aanvaarding van Albrecht van Saksen als landheer in 1498. Eerst in 1503 werd de bouw hervat en verrees het koor zoals wij het nu nog, zij het in geschonden vorm, kennen.

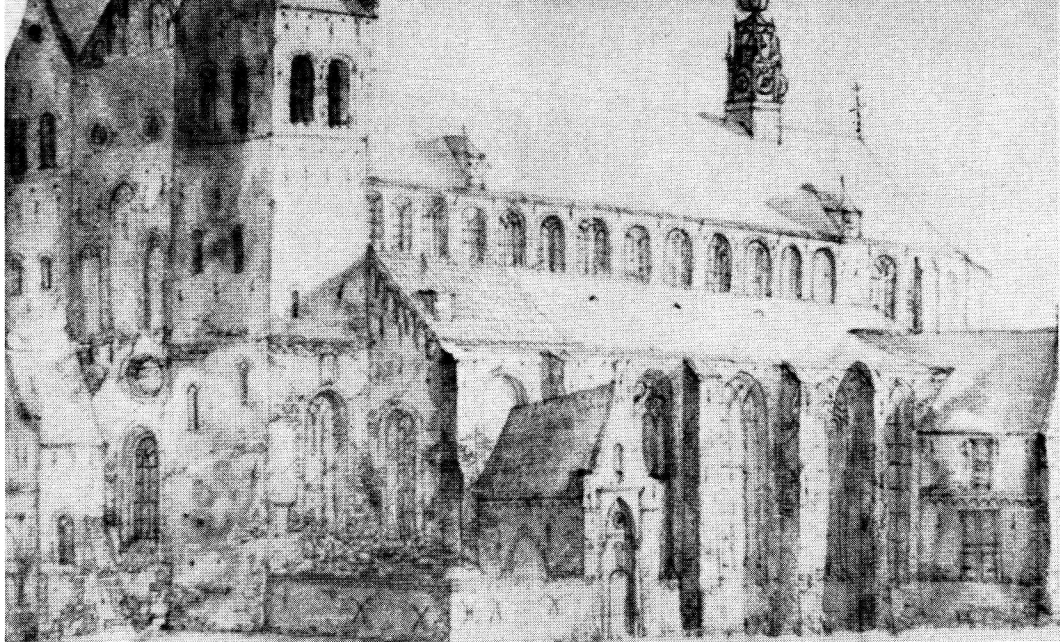
Het koor kreeg twee traveeën en een vijfzijdige koorsluiting. De buitenzijde werd verrijkt door de toevoeging van veel natuursteen. Zo kregen de steunberen natuurstenen hoekblokken en afsluitstukken met driepasmotieven.

De zwaarte van de steunberen wijst op een stenen overwelling die verloren is gegaan. Opvallend zijn verder de smalle ramen in de koorsluiting. Jammer genoeg zijn deze nu gedeeltelijk dichtgemetseld, waardoor de lichtinval in het koor wordt belemmerd. Waarschijnlijk is de traptoren aan de noordzijde ook reeds in deze fase opgetrokken.

Inwendig is de opstand vrij goed be-

De vogelvluchtafbeelding van Blaeu, 1649 (Foto: Liturgisch Instituut te Groningen).

Een sensationele gebeurtenis was de ontdekking in Parijs in de jaren '50 van een fraaie tekening van J. A. Beerstraten van de Martinikerk van de zuidwestzijde, ± 1662. Zeer nauwkeurig is het westfront met de zadeldaktorens afgebeeld, alsook het laat-gothische kerkgebouw waarmee in 1498 een begin werd gemaakt en dat in het tweede kwart van de zestiende eeuw werd voltooid. Opmerkelijk zijn de lichtbeuk met het grote aantal ramen en nissen, de dakruiter die hier inderdaad veel kleinere proporties heeft dan op de plattegrond van Blaeu en de ramen in de zijbeuk met gedeeltelijk weelderige laat-gothische traceringen (Afb. uit "Sneek, drie kronen met ere" van H. Halbertsma en W. H. Keikes).

waard gebleven. Wellicht is ook hier voor de horizontale lijst en andere detailleringen natuursteen aangewend. Een dikke kalklaag maakt het onmogelijk dat vast te stellen. De schalken ontspringen aan de omlopende lijst en eindigen in eenvoudige kapitelen. Een aanzet van de gewelven is niet meer te bespeuren. Mogelijke nissen voor altaren zijn door een later aangebrachte lambrizingering aan het oog onttrokken.

Na de bouw van het koor werd de kerk afgebroken en in aansluiting op het koor nieuw opgebouwd. Gezien de eenheid in buitenarchitectuur van de noordzijde van het koor en het oostelijk gedeelte van de noordbeuk is het waarschijnlijk dat men volgens één plan heeft doorgebouwd.

Het is aannemelijk dat het schip en zijbeuken kort na 1503 zijn opgetrokken. De vensters bezaten oorspronkelijk, althans ten dele, weelderige laatgothische traceringen.

De sacristie aan de zuidzijde is van wat

latere datum. Dat valt af te leiden uit het feit dat het raam in de aansluitende muur is dichtgemetseld. De sacristie wordt in het eerste kwart van de zestiende eeuw gedateerd. Misschien kan het bouwjaar nog iets nader worden gepreciseerd. In 1522 werden de Geldersen uit de stad gedreven, waarbij de aanvoerder, Jonker Michiel Hertstein, na met zijn aanhang in de kerk te zijn gevlucht, in de kosterij gevangen werd gezet. Omdat de sacristie in latere tijd als kosterij werd aangeduid, is Hertstein vermoedelijk in deze sacristie opgesloten. Daarmee zou datering tussen 1503 en 1522 mogelijk zijn.

Bij herstelwerkzaamheden aan het pleisterwerk in 1953 kwam schuin boven de tegenwoordige toegangsdeur een nis te voorschijn die de bovenverdieping vanuit de kerk toegankelijk moet hebben gemaakt. Ook bleek zich ten westen van de sacristie in de tweede travee een klein toegangspoortje te hebben bevonden.

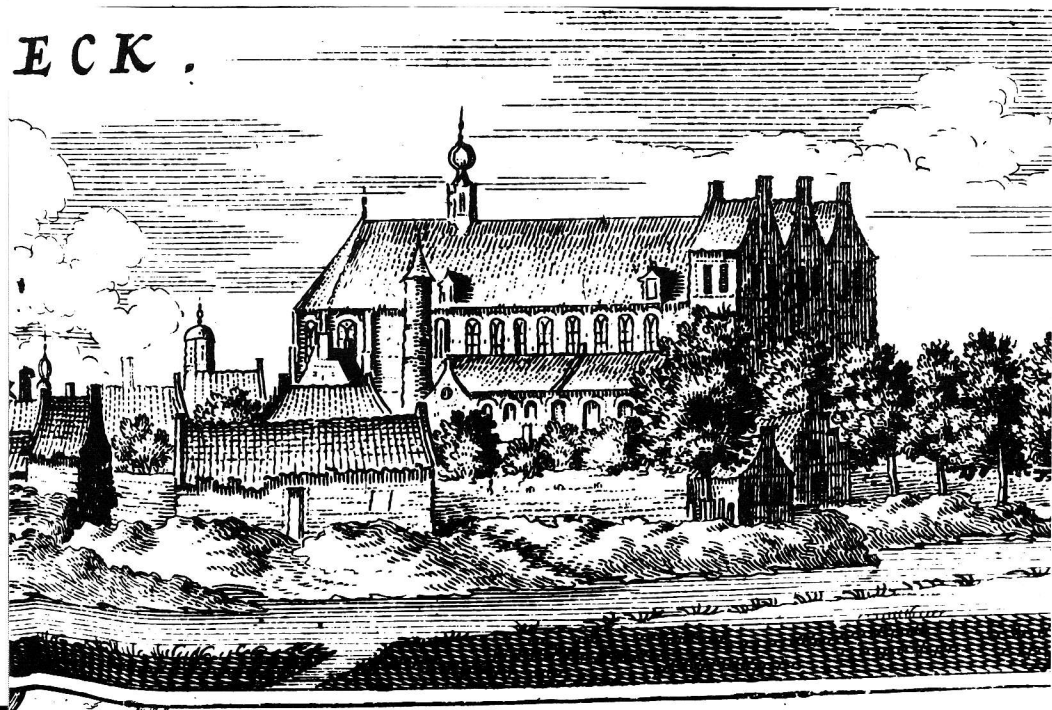
Uit de opgravingen is gebleken, dat de zijbeuken aanvankelijk zes traveeën tellen en eerst in een later stadium naar het westen zijn verlengd met een zeven-de travee. Opmerkelijk is intussen, dat het meest westelijke gedeelte van de nog bestaande noordbeuk, de vierde travee, in speklagen is uitgevoerd. Dat lijkt te wijzen op een latere bouwperiode.

Binnen zijn in de zijbeuken de aanzetten van de gewelven overgebleven. De moeten van de muraalbogen zijn onder de kalklaag nog aanwezig, zodat de zijbeuken zeker in steen overwelfd zijn geweest. Opmerkelijk is dat aan de kraagstenen vier ribben ontspringen. Dat betekent, dat er geen overdwars gericht gordelbogen waren en dat het gewelf een fijnmazig, typisch laatgotisch karakter moet hebben gehad, zoals dat met name in de Nederrijnse Gothiek, waarvan de St. Eusebiuskerk in Arnhem een goed voorbeeld is, voorkomt. Al met al wijkt de opzet hier duidelijk af van het koor.

Het schip vertoont eigenaardige kenmerken. De tekening van Beerstraten laat een betrekkelijk lage lichtbeuk met een groot aantal (13) lage ramen zien, die een haast romano-gothische indruk

geven. We moeten hier met een detaillering te maken hebben die in dezelfde tijd met name in Brabant voorkomt, waar in gedrukte lichtbeuken de ramen worden afgewisseld door een of twee blinde nissen. Inderdaad is deze bijzonderheid wel met de romano-gothiek vergeleken, waar de detaillering heel anders is.⁹⁾ Hoogst opmerkelijk is, dat bij de zeventiende-eeuwse verbouwing de kap bewaard is gebleven. Het feit dat de telnummers niet helemaal op volgorde staan wijst er op, dat de spanten zijn afgenomen en op de nieuwe muren herplaatst. Onderzoek van Monumentenzorg heeft uitgewezen, dat de kap is gebouwd op een wijze zoals die in Holland in het tweede kwart van de zestiende eeuw gebruikelijk werd en bedoeld was voor een stenen overwelfing. Een ander geeft wel te denken, omdat het nogal laat is gelet op de gebruikelijke datering van de kerk. Nu zijn een aantal nieuwe gegevens te voorschijn gekomen die wijzen op een tot nog toe onbekende bouwfase. In een stuk uit 1529 is van de "timmeringhe" van de Martinikerk sprake en in 1530 worden door de raad 30.000 stenen voor de kerk besteld. Mogelijk was ook een in 1531 in Amsterdam aangekochte partij wagen-

Vrijwel gelijktijdig (1664) beeldt Schotanus de Martinikerk van de Noordwestzijde af op het stadsaanzicht boven zijn bekende plattegrond. De afbeelding correspondeert in grote lijnen met de afbeelding van Beerstraten (Foto: Liturgisch Instituut te Groningen).

De Martinikerk uit het Zuidwesten. Potloodtekening door J. Gardenier Visscher, ± 1785. Prentenkabinet Fries Museum.

De verschillen met de tekening van Beerstraten (pag. 45) zijn vooral veroorzaakt door de herbouw in 1682/3. Het westfront is toen verdwenen, het schip ingekort en de lichtbeuk verlaagd. In 1771 is de nieuwe koepeltoren gebouwd naar ontwerp van de Sneker bouwmeester Pieter Nijssloot. Het gebouw vertoont in grote lijnen nog dezelfde trekken. Het westportaal is in 1890 gesloopt. De boven de ingang aangebrachte gedenksteen is nu in het westerkoor ingemetseld. De sacristie heeft nog het originele kruisvenster. Het klokhuis uit 1489 is afgebeeld in de vorm die het in 1767 heeft gekregen (Foto: Fries Museum).

schot voor de Martinikerk bestemd. Werd in deze fase de lichtbeuk gebouwd of de zijbeuken doorgetrokken?

Het enige restant van deze periode is waarschijnlijk het eerder gesignaleerde westelijke gedeelte van de noordbeuk en dan de kapconstructie.

Aangenomen mag worden, dat de kerk in het tweede kwart van de zestiende eeuw is voltooid. Uit die tijd zal ook de bescheiden dakruiter op de overgang van schip naar koor dateren. Vermoedelijk zal Beerstraten de meest betrouwbare afbeelding geven.

In het inwendige zijn in de oostelijk tegen het koor geplaatste halfzuilen mogelijk restanten van de oude gotische zuilen verborgen. Deze halfzuilen lopen — in tegenstelling tot de zuilen in het schip — naar boven licht conisch toe en zijn niet van zandsteen. Wellicht waren de oude zuilen, die een zwaarder gewicht aan opgaand muurwerk benevens een stenen overwelling moesten dragen, wat dikker en korter. Die mindere hoogte correspondeert ook met de aanzet van de gewelven in de zijbeuken.

Zeer fraai is de zeldzame, uit de bouw-tijd daterende deur die toegang geeft tot de sacristie. Victor de Stuers heeft hierover na een bezoek in 1898 zeer lovend geschreven.¹⁰⁾ De deur werd reeds in de vorige eeuw zo belangrijk geacht, dat hij in 1875 door de Rijksadviseurs voor de monumenten van geschiedenis

en kunst in tekening werd gebracht. De deur is aan de onderkant ingekort en bevindt zich niet op de oorspronkelijke plaats. Wat die plaats is geweest is niet meer na te gaan.

In de vorige paragraaf werden al even de vele altaren aangestipt die in de Martinikerk hebben gestaan. Vanzelfsprekend was er het hoogaltaar dat in het uiteinde van het koor stond.

Daarnaast staan wij stil bij drie altaren, waarvan met enige grond de plaats kan worden aangewezen. Het Onze Lieve Vrouwealtaar zal hebben gestaan op de plaats waar het in de Middeleeuwen vaak was gesitueerd, in het oosteinde van de noordbeuk. Men moet daarbij bedenken, dat het venster in de oostwand van de noordbeuk pas in de negentiende eeuw (1826) is ingebroken. Oorspronkelijk gaf de dichte muur meer beslotenheid en was de mogelijkheid voor een royale altaaropstand of muurschildering aanwezig.

Het al eerder genoemde St. Nicolaasaltaar zou gestaan kunnen hebben in het verdwenen gedeelte van de noordbeuk. Daarvoor zijn drie argumenten aan te voeren. In het raam van de in 1682 gebouwde sluiting dat de noordbeuk afsluit bevond zich een ouder raam van het schippersgilde. Dit moet dus uit het afgebroken gedeelte zijn overgebracht. Verder stond de bank van het schippersgilde in de uiterste zuidwesthoek van de

noordbeuk. In de derde plaats hing in het westerkoor een scheepsmodel. Deze modellen hadden ook vaak een verband met het schippersgilde.

Dan was er het Heilig Kruisaltaar, gesticht door de ouders van Louw Donia.¹¹⁾ Waarschijnlijk is dit hetzelfde altaar, dat ook wel als het Donia-altaar wordt aangeduid. Nu was de naam van het al lang uitgestorven geslacht Donia in de achttiende eeuw nog met het koor verbonden. Napjus noemt daar de Doniapoort, kennelijk de in 1652 gebouwde uitgang. Wellicht dat het Donia-altaar, als stichting van een aanzienlijke familie, in het koor heeft gestaan. In de late Middeleeuwen trof men nogal eens Heilige Kruiskapellen aan ten zuiden van het hoofdkoor.¹²⁾ Dit is een tweede reden om aan het koor te denken en dan speciaal aan de zuidkant.

De kerk was in deze tijd ook verschillende gebrandschilderde ramen rijk. In 1522 schonk Karel V, Keizer van Duitsland, ter gelegenheid van zijn erkenning door Sneek als landsheer, een gebrandschilderd glas. Het werd aangebracht in een van de grote ramen in het koor en vertoonde onder andere de wapens van de keizer.¹³⁾

Uit dezelfde tijd dateerde een door Jan van Hoytema († tussen 1543 en 1547) en Aeck van Harinxma geschonken glas, met een afbeelding van de schenkers, dat in de zuidbeuk was aangebracht.¹⁴⁾ Mogelijk was er in deze periode ook al een door het landschap (de provincie) geschonken glas. In elk geval werd in 1605 aan Willem Sybrandsz. en Pieter Evertsz., glasmakers te Sneek, een flink bedrag voor reparatie van het Landschapsglas uitbetaald.

Van een orgel zijn we zeker in 1511, als Marcus de organist wordt vermeld, al is de vermelding van Johannes de orgelmaker in 1498 wel als aanwijzing voor het bestaan van een orgel in dat jaar opgevat.

Is van dit alles niets gespaard gebleven, dat is wel het geval met een aantal fraaie grafzerken die thans onder de planken vloer verborgen zijn. Vincent Lucas is vertegenwoordigd door enkele belangrijke exemplaren. In de eerste plaats de zerk, over een oppervlak van zes graven, voor Frans van Roorda, grietman van Wymbritseradeel, en His Bonninga van Sjaerdema uit 1560.¹⁵⁾ Opvallend zijn bij deze grafzerk drie kindergrafsteentjes voor kleinkinderen van dit

De Martinikerk met klokhuis uit het zuidwesten, ± 1950. De verschillen met de vorige afbeelding zijn duidelijk te zien. Het in 1800 gebouwde zuidportaal, dat om een steunbeer is heengebouwd (vgl. ook de plattegrond, pag. 40) vervangt een klein portaaltje voor de meest westelijke travee. Het klokhuis vertoont de vorm die het sinds 1894 had. Bij de restauratie in 1968/9 werd op de achttiende-eeuwse vorm teruggegrepen.

De Martinikerk van de noordzijde, na de recente restauratie van de toren (1979/80) en het dak (1980/1) Vergelijking met afb. op pag. 46 laat zien, dat ondanks de latere wijzigingen, vooral die van 1682/3, het karakter van de laat-gothische kerk in hoofdlijnen is bewaard (Foto: Liturgisch Instituut te Groningen).

echtpaar. Verder is er een zerk voor Luts van Dekema, ± 1554, vrouw van Minne Eminga.

Wat bekendheid betreft worden deze zerken natuurlijk verre overtroffen door het graf van Greate Pier, die in 1520 in Sneek is gestorven. Hij moet in de noordbeuk begraven zijn, maar zijn graf is tot heden niet teruggevonden.¹⁶⁾

Uit deze periode dateert ook de luidklok uit 1543 van Johannes ter Steghe.¹⁷⁾ In 1943 werden de twee luidklokken van de Martinikerk door de Duitsers wegge-roofd. De grote klok uit 1767 is versmolten en na de oorlog niet vervangen. De kleine luidklok is na de oorlog terugge-keerd en in latere jaren met de klok uit 1466 aangevuld.

1580-1681

In 1580 ging de Martinikerk over naar de Hervormden. De eerste Hervormde predikatie was trouwens al in 1566 door Menso Poppius gehouden. De hervormde gemeente zelf is, blijkens het oudste lidmatenboek, in 1578 gesticht. Gedurende twee jaar hebben er dus een

Katholieke en een Hervormde gemeente openlijk naast elkaar bestaan. Waar de Hervormden hun diensten hielden is niet bekend, mogelijk in de Kleine kerk.¹⁸⁾ Maar in 1580 werd de Hervormde eredienst de enige officieel toegelatene. Alle altaren en heiligenbeelden werden uit de kerk verwijderd. Meubilair was er overigens in de laatmiddeleeuwse kerken weinig. De preekstoel stond terzijde in het schip, vermoedelijk op de plaats van de tegenwoordige of in de buurt daarvan.

Het eerste meubilair waarvan we horen is de magistraatsbank die in 1584 in de noordbeuk werd geplaatst.¹⁹⁾ Op de bank was een opschrift in vergulde letters aangebracht. Nu was de vroedschap in 1580 ook omgegaan. In het aanbrengen van een bank mag men wellicht ook een stuk emancipatiestreven zien van een nieuw stadsbestuur waarvan de leden over het algemeen uit minder aanzienlijke kringen kwamen dan de afgezette.²⁰⁾

De uit 1626 daterende preekstoel is vervaardigd door Barthold Vincents. Van

Het in 1793 door de stadsbouwmeester A. Bruinsma ontworpen noorderportaal. Het portaal is als voorbeeld van de laat achttiende-eeuwse classicistische bouwstijl in Friesland uniek (Foto: Liturgisch Instituut te Groningen).

hem weten we verder niets. Er is wel verondersteld, dat hij familie zou zijn van Vincent Lucas.²¹⁾ De naam Vincent komt echter wel meer voor. In al zijn eenvoud is de preekstoel een fraai meubel. Mooi is de scharnier van de deur met het koperen leeuwtje. Een leeuwenkop aan de voorkant droeg vroeger het aan de preekstoel gehechte doopvont. De preekstoel is een van de oudst gedateerde in Friesland.²²⁾

Het orgel is na de Reformatie in gebruik gebleven. Het is onbekend wanneer er wijzigingen of vernieuwingen hebben plaatsgevonden. In elk geval stond het in de zeventiende eeuw op een gaanderij in de noordbeuk boven de deur van het noorderportaal, dus waarschijnlijk in de derde travee vanaf het westen. Het was versierd met houtsnijwerk (o.a. "lampetten" en "bekers") en verguldsel. Een merkwaardige herinnering aan deze periode vormt de bewaard gebleven collectie schilderijen. Van Pieter Moll

In 1652 aangebracht poortje in het oosterkoor. Het koor werd vooral gebruikt als grafruimte. Vandaar de doodssymbolen en een Latijns versje dat op de broosheid van het menselijk leven betrekking heeft (Foto Obbema, Sneek).

(Sneek ca. 1587-na 1650) zijn twee Bijbelse voorstellingen, de genezing van Naäman en de zegening van de kinderen, die nog in de kerk hangen. Een derde paneel, een uitval uit een belegerde stad, gedateerd 1641, is van Hanso Moll (Sneek ca. 1590-na 1654) en hangt tegenwoordig in het stadhuis.²³⁾

Over de periode van ontstaan van een vierde schilderij, David met de harp, lopen de meningen uiteen. Volgens Dr. C. Hofstede de Groot is het geschilderd in de trant van Pieter Grebber (± 1600-1652/3).²⁴⁾ Het is in 1981 gerestaureerd door Dick Osinga, die op grond van zijn onderzoek de schildering niet ouder acht dan de negentiende eeuw. Overigens wordt het schilderij niet alleen vermeld door Napjus-Smallenburg in 1826, maar vrijwel zeker ook door Napjus in 1772.

Aansluitend kunnen de tekstborden worden vermeld met de Tien geboden en een berijming van Efeze 6:14-18 over

de geestelijke wapenrusting door F. C. Sickama. Het laatste bord is gedateerd 1632. Het Tiengebodenbord zal wel uit dezelfde tijd dateren. In het westen van ons land komen dergelijke tekstborden veel voor, in het noorden zijn ze zeldzaam.

Raadselachtig is de verdwijning van een herhaaldelijk, nog in 1930 vermeld memoriebord voor de Franeker hoogleraar Petrus Moll, gestorven in 1669.²⁵⁾ Is dit opgeruimd of kan het naar elders zijn overgebracht?

Gebrandschilderde ramen waren er vele in deze periode. In 1650 schonk de provincie een nieuw glas en omstreeks hetzelfde jaar het Hof van Friesland. De Magistraat liet in 1654 en 1665 twee ramen aanbrengen boven de magistraatsbank. Ook de gilden bleven zich met de kerk verbonden voelen. Het Timmerliedengilde schonk in 1631 een raam waarin de Vlucht naar Egypte was afgebeeld. Dit raam was geplaatst in de meest westelijke nog bestaande travee van de zuidbeuk. Een late herinnering aan het overigens onbekende St. Jozefsaltaar van het gilde? Ook de Schippers, 1664, de Snijders en de Kuipers, 1665, schonken ramen. De meeste van deze ramen waren aan het eind van de achttiende eeuw nog aanwezig.

De gilden lieten zich ook overigens niet onbetuigd. Het Smidsgilde schonk een koperen kroon in 1621 en de Wevers twee, waarvan de grootste in 1638. In de negentiende eeuw werden de zeven toen aanwezige kronen vervangen door nieuwe. Van de vier kleine kronen hangen twee thans in de kerk van Oppenhuizen en twee in die van Driesum. De drie grote zijn onvindbaar.

Het is denkbaar dat het koor in de eerste tijd na de Reformatie heeft gediend als avondmaalsruimte. Zeker is dat niet. In elk geval was het koor van belang als grafruimte en een directe toegang had ongetwijfeld praktische zin. De enige bouwkundige wijziging in deze periode was het aanbrengen van een poort in het Oosterkoor. Het fraaie poortje, met doodssymbolen en een Latijns versje dat op de broosheid van het menselijk leven betrekking heeft, werd in 1652 aangebracht. Het is jammer dat het en-

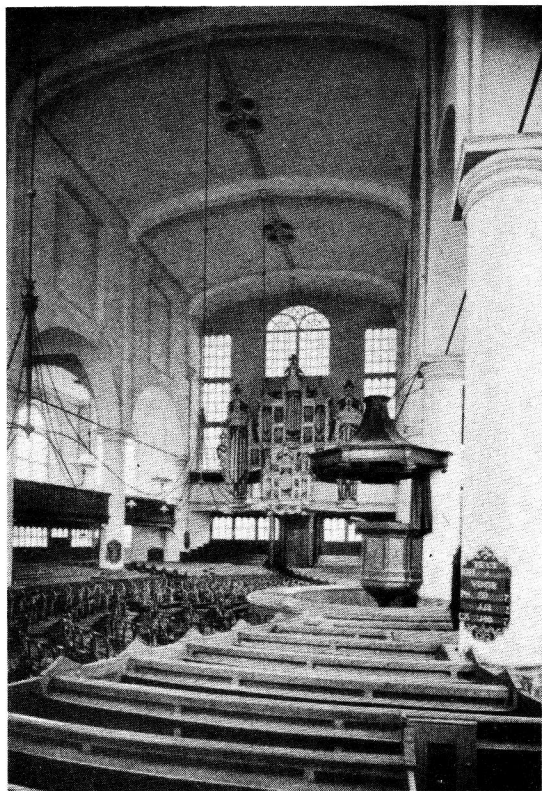
kele tientallen jaren later door een portaal aan het oog van de voorbijganger is onttrokken. Het is daardoor trouwens wel heel gaaf bewaard gebleven.

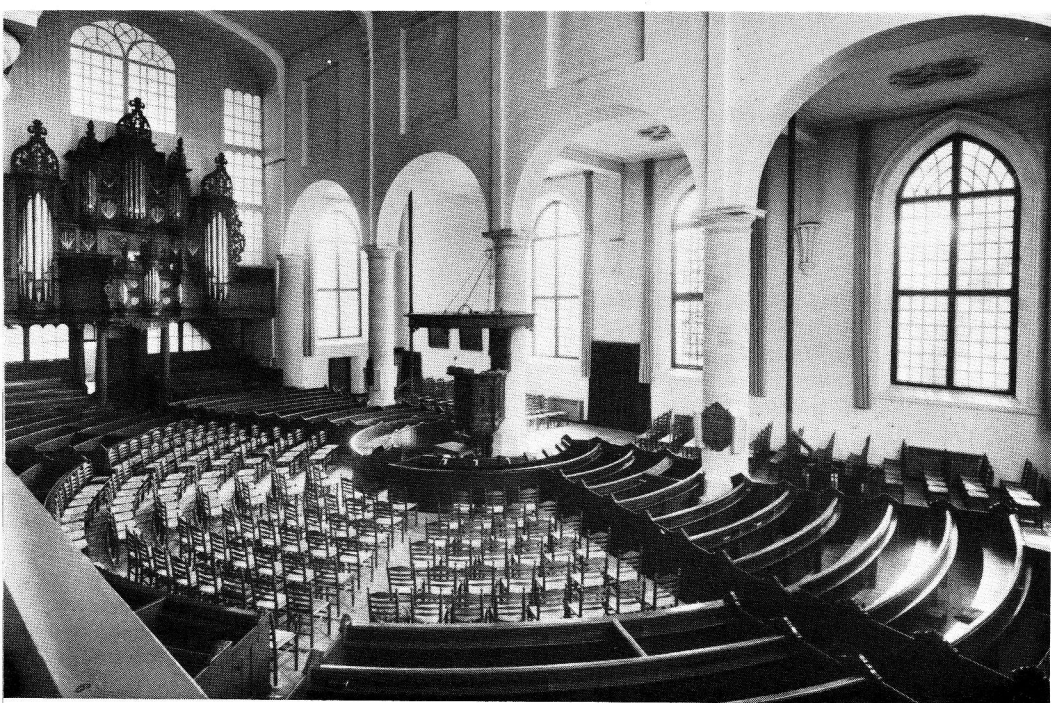
1681-1795

In 1681 stortte de middengevel van het westfront in. De oorzaken van deze gebeurtenis, die geleidelijk tot een ramp uitgroeide, zijn niet geheel duidelijk. Vermoedelijk betrof het een combinatie van verzakkingen en verval. De eerste instorting werd later nog door twee gevolgd. Bij een instorting in 1682 — men

Het interieur naar het oosten, 1922. In 1871 was de kerk geheel nieuw ingericht met een nieuw bankenplan en galerijen. Er waren stucplafonds aangebracht en achter het orgel was een houten wand ter afscheiding van het koor opgetrokken.

Deze foto is een van de zeer weinige afbeeldingen van het interieur voor de restauratie van 1925. De gordelbogen in de zijbeuken (1682) en de consoles van het stucplafond (1871) werden bij die gelegenheid verwijderd. Ook verdwenen de achttiende-eeuwse psalmborden op twee na en werd het orgel ontdaan van de laat achttiende-eeuwse beschildering in wit, afgezet met groen en goud. De gasverlichting uit 1860 werd vervangen door elektrisch licht en de trekstangen waren na de restauratie overbodig. (Oudheidkundig Jaarboek 1922, p. 114).

Afbeelding van het interieur naar het oosten, ± 1965. Zo zag de kerk er sinds 1925 uit. De uit 1871 daterende stoelen in het ruim zijn inmiddels vervangen door knopstoelen, de elektrische armaturen door dieptestralers (Foto: Liturgisch Instituut te Groningen).

was toen met de herbouw bezig — kwamen twee mensen om. De toestand van het gebouw bleek uiteindelijk zo slecht, dat niet alleen het westfront met de beide torens, maar ook het hele middenschip moest worden gesloopt. Het is nog verbazingwekkend, dat men er bij alle tegenslagen in is geslaagd, in korte tijd tot voltooiing van de herbouw te komen. Men moet daarbij bovendien nog bedenken, dat de bevolking van de stad in de zeventiende eeuw terugliep (1621: 4629 inwoners; 1689: 4370; 1714: 3252).

In de latere beschouwingen over de bouwfase 1681-1683 is men over het algemeen blijven staan bij het betreuren van het verlies van het unieke romaanse torenfront. Het is de vraag of de tijdgenoten dat ook zo hebben gezien en of zij niet veeleer in bewondering zijn geweest voor hun in eigentijdse stijl herschapen kerkgebouw. Op de herbouw volgde in elk geval een tijd waarin men kosten noch moeite spaarde om de kerk te verrijken, niet alleen met meubilair en gebrandschilderde ramen, maar ook met een nieuw orgel en een nieuw carillon.

De herbouw van de Martinikerk is een grootscheepse onderneming geweest. Het is waarschijnlijk het grootste bouwkundige werk dat in de zeventiende eeuw in Friesland is uitgevoerd. Wanneer we het gebouw plaatsen in zijn tijd, blijkt de herbouwde kerk een voortreffelijk specimen te zijn van de laat-zeventiende-eeuwse Hollandse kerkelijke bouwkunst. Kenmerkend daarvoor is forsheid van verhoudingen bij een uiterst sobere, bijna droge detaillering. De architectuur zocht uitsluitend haar kracht in goede verhoudingen, welke in de tweede helft van de zeventiende eeuw toonaangevend zouden worden.²⁶ Een indrukwekkend voorbeeld is de Oosterkerk in Amsterdam, maar duidelijk is ook samenhang met de meer provinciaals aandoende en later gewijzigde Oostzijderkerk in Zaandam. De Martinikerk sluit daarmee zo nauw aan bij de Noordhollandse architectuur, dat een architect uit die streken niet onmogelijk is. Namen zijn ons niet bekend. Vast staat alleen, dat op een gegeven moment de Amsterdamse meestermetelaar Jan Reiersen (geboren te Scher-

merhorn 1634/5, poorter van Amsterdam 1660), werd aangetrokken.

Nu is de relatie met Amsterdam wel verklaarbaar. In de zeventiende eeuw was het zwaartepunt van de Sneker handel op betrekkingen met Amsterdam en andere Hollandse steden komen te liggen. Er waren ook bestuurlijke relaties met Holland. De Sneker president-burgemeester Sapheus van Heemstra was wegens Friesland lid van de Admiraliteit van Amsterdam. Hij trad daar op als contactpersoon ten behoeve van de herbouw.

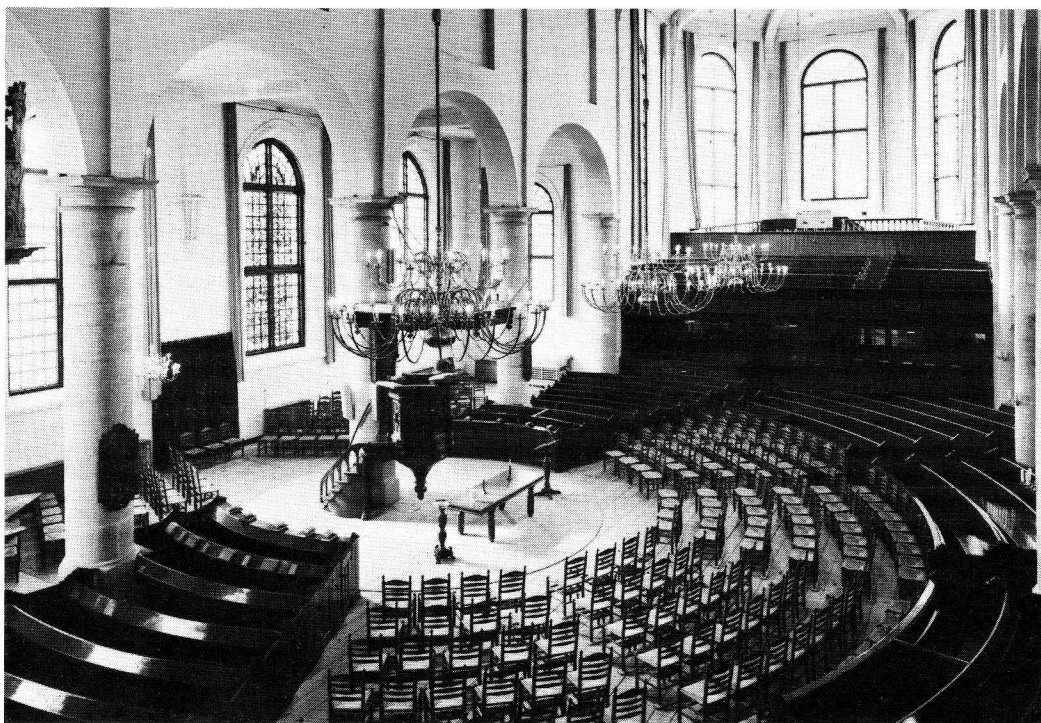
De hele gang van zaken is moeilijk te achterhalen doordat de bouwrekeningen ontbreken en de informatie uit verschillende bronnen moet worden geput. De eerste aanbesteding in 1681 zal hoofdzakelijk grondige herstelwerkzaamheden hebben betroffen. De opdracht werd verstrekt aan "de Bazen van Leeuwarden", vermoedelijk de stadstimmerman en -metselaar, die soms als particulier bepaalde werken aannamen. Onder invloed van de omstandigheden werd waarschijnlijk in 1682 het roer omgegooid en koos men voor een ingrijpende vernieuwing vol-

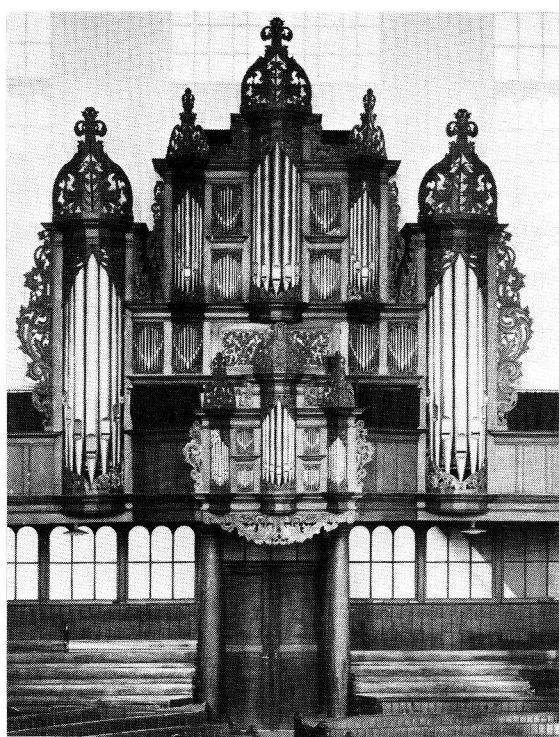
gens een duidelijk architectonische conceptie.²⁷ De kosten bedroegen uiteindelijk het voor die tijd forse bedrag van f 37.000,—.

Evenals elders bij kerkbouw in de zeventiende en achttiende eeuw werden de kosten hoofdzakelijk bestreden uit de opbrengst van de publieke middelen, wat voornamelijk betekende indirecte belastingen. In dit geval betrof het de heffing van een belasting op het malen van rogge en tarwe, het zgn. klein ge-maal. Op het verzoek van de stad verleende de provincie binnen enkele weken het vereiste octrooi. De belasting heeft bestaan tot de afschaffing door de provincie in 1796. Zij heeft in dit tijdsbestek in totaal een bedrag van ruim f 150.000,— opgebracht. De kerkvoogden hebben in de achttiende eeuw dan ook zeker over voldoende middelen beschikt om goed in het onderhoud te kunnen voorzien.

De voorliefde van de zeventiende eeuw voor centraalbouw is bij de herbouw gelukkig geïntegreerd in het middeleeuwse kerkgebouw met zijn uitgesproken langsgerichte oost-west as.

Het interieur naar het westen. In 1969 werden een twaalfstal koperen kronen aangebracht. In 1979 werden enkele banken en een rij stoelen om de preekstoel weggenomen om een bruikbare liturgische ruimte te krijgen. Het doopvont uit 1842 werd in ere hersteld, terwijl een nieuwe avondmaalstafel en lessenaar werden ontworpen. De herinrichting vond plaats onder architectuur van J. D. van der Molen (Foto: Liturgisch Instituut te Groningen).

Het orgel werd in 1710/11 gebouwd door de beroemde Duitse orgelbouwer Arp Schnitger. Het gave front is een fraai specimen van het werk van Schnitger en komt in opbouw sterk overeen met zijn voornaamste Duitse orgels. Typend voor het werk van Schnitger zijn de vele kleine pijpenvelden en de vrijstaande pedaaltorens (Foto Obbema, Sneek).

Van het schip werden vier traveeën herbouwd, waarbij van de bestaande zijbeuken gebruik werd gemaakt. De plattegrond van dit deel vormde daarmee een vierkant. Als tegenhanger van het koor aan de oostzijde werd aan de westzijde een vergelijkbare ruimte als een soort tegenkoor opgetrokken, dat sedertdien in onderscheiding van het oosterkoor als het westerkoor wordt aangeduid. Het schip kreeg een klassistisch aanzien met slanke, hoogdoorschietende toscaanse zuilen en ronde scheibogen. Over de zijbeuken werden ronde gordelbogen geslagen, zodat inwendig de rondboog domineerde. Boven de scheibogen in het schip werden rechthoekige spaarvelden aangebracht. Merkwaardig is dat men in de door de lessenaarsdaken van de zijbeuken aan het oog onttrokken buitenzijde een reeks rondboognissen aanbracht.

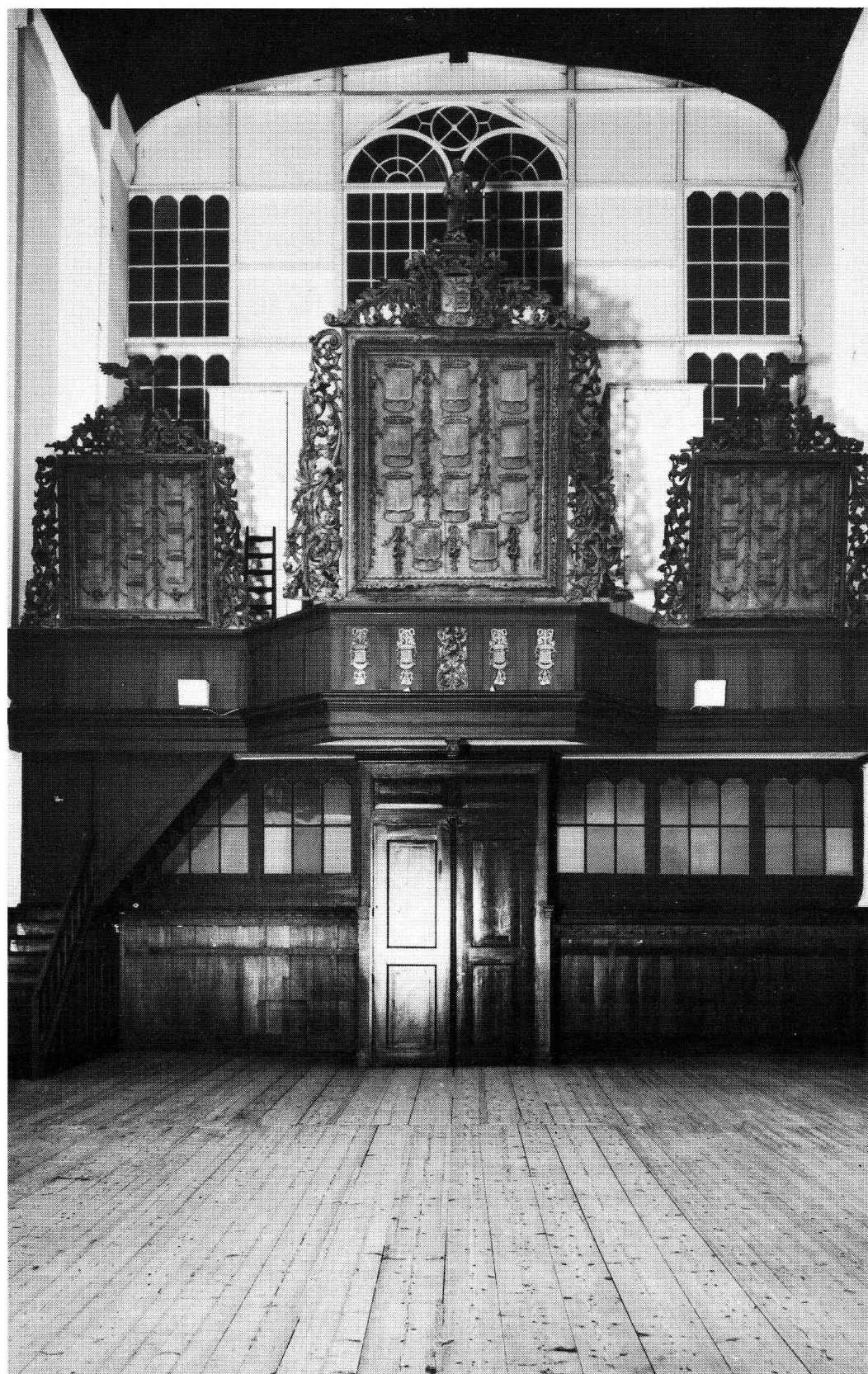
Een belangrijk verschil met de oude kerk was, dat de middenbeuk slechts weinig boven de zijbeuken werd opgetrokken. De kerk werd $\pm 3,5$ meter lager dan het oude gebouw. Wel werd de oude kap weer aangebracht. Zo bevindt zich boven het schip uit 1682 een kap van ± 1540 . Het gehandhaafde koor werd aan het verlaagde schip aangepast, waarbij de ramen nu half rond werden gesloten. De architectonische samenhang tussen de beide koren werd hierdoor versterkt. Aan het oosteinde en aan het westeinde accentueerden verder een uitgebouwd portaal de overeenkomst. Het oostelijk portaal werd, als gezegd, voor de toegang uit 1652 geplaatst. Het westelijk portaal werd in het eind van de negentiende eeuw gesloopt. De aangebrachte gedenksteen, die was gelegd door de vrouw van Sapheus van Heemstra, Sytske van Idzarda,²⁸⁾ werd later aan de binnenkant in het westerkoor ingemetseld. Het portaal is thans weer in het plaveisel aangegeven.

Zo heeft de plattegrond van de kerk, versterkt door de zeventiende-eeuwse en later nog meer door de negentiende-eeuwse inrichting, een duidelijk centralistisch accent, terwijl het oprijzende schip met de beide koren en het steile laatgotische dak vooral uitwendig een duidelijk oost-west accent ligt.

Als gezegd, de herbouw gaf de stoot tot velerlei activiteit ter verfraaiing van het gebouw. Al dadelijk werd de kerk met een reeks gebrandschilderde ramen begiftigd, waarbij vrijwel de gehele westgevel van gebrandschilderd glas werd voorzien. Ook in het oosterkoor werd een groot raam aangebracht.

In de volgende jaren werd de kerk verder verfraaid met meubilair. In 1688 werd het westerkoor afgesloten door de royale vroedschapsbank, vervaardigd door Gepke Aukes en Benedictus mr. kistemaker te Bolsward, die daar nu nog

De tribune aan de achterzijde van het orgel wordt bekroond door drie fraai gesneden wapenborden die oorspronkelijk boven de vroedschapsbanken in het westerkoor waren geplaatst. Zij zijn in 1690 vervaardigd door Gerrit Thomas, antiëksnijder te Leeuwarden. Het snijwerk is van hoge kwaliteit (Foto: Liturgisch Instituut te Groningen).

Tiengebodenbord, ± 1630. In het midden Mozes die de geboden vasthoudt. Op de achtergrond het tentenkamp der Israëlieten in de woestijn. Dergelijke tekstborden komen in het westen van het land veel voor. In het noorden zijn ze zeldzaam.

— wat verscholen onder de galerij — als enig restant van de zeventiende-eeuwse banken aanwezig is. De zeer fraaie opzetstukken uit 1690 van Gerrit Thomas, antieksnijder te Leeuwarden, zijn thans aan de achterzijde van de orgelgalerij geplaatst. Het achterschot werd in 1777 om licht te winnen vervangen door een glazen wand die nog aanwezig is. Het oosterkoor werd weer afgesloten door de eenvoudiger eveneens met een luifel gedekte bevelhebbersbanken, die daar ook voor de ramp al stonden. In 1698 werd de fraaiste bank geplaatst, de nieuwe magistraatsbank, die in de noordbeuk op de plaats van de oude bank kwam. Anders dan in Holland werden hier in het algemeen geen herenbanken om de pilaren heen gebouwd. Toch is dat van één bekend. Rond de noordwestelijke halfzuil werd in 1689 een bank van de familie Frieswijk geplaatst. De Frieswijken namen in de stad een belangrijke positie in. Met name de kunstlievende secretaris Jacobus Albartus Frieswijk (secretaris van 1743-1764) moet van invloed geweest zijn op de bouwactiviteit die rond het midden van de achttiende eeuw aan stadhuis, kerk en waterpoort plaatsvond. Merkwaardig is, dat de herbouw eigen-

lijk eerst na vijftientwintig jaar werd voltooid. Mogelijk zijn de financiën daarvan de voornaamste oorzaak geweest. In 1708 werd een eiken, spitsboogvormig gewelf in het westerkoor en midden-schip aangebracht en in 1709 in het oosterkoor. Hiermee gepaard ging een maatregel van verstrekkende betekenis. Op voorstel van de organist Georgus Oevering werd in 1708 besloten een nieuw orgel te laten bouwen. Oevering was in 1706 als organist aangesteld en kreeg te maken met een orgel waarover al sinds 1692 klachten bestonden. In 1709 werd aan de beroemde Duitse orgelbouwer Arp Schnitger opdracht gegeven een nieuw orgel te bouwen dat op een oxaalachtige galerij tussen schip en oosterkoor boven de bevelhebbersbanken werd geplaatst. Kan men enerzijds zeggen dat deze plaats bij gebrek aan beter was gekozen — de plaats tegen het westerkoor was geblokkeerd door de banken van de vroedschap — anderzijds sloot deze plaats aan bij de noordduitse traditie, waar nogal wat orgels op het oxaal geplaatst zijn. Het gave front is een fraai specimen van het werk van Schnitger en komt in opbouw sterk overeen met zijn voornaamste Duitse orgels. Typerend voor het werk van Schnitger zijn de vrijstaande pedaaltorens. Het is te hopen dat de oorspronkelijke ossebloedkleur bij de komende restauratie weer zal worden aangebracht. Het oude orgel is nog tot 1723 in de kerk blijven staan. Toen werd het verkocht naar Wieuwerd. Daar was Georgus Oevering na een theologiestudie in Franeker in 1722 predikant geworden. Het orgel heeft in Wieuwerd tot 1788 dienst gedaan.²⁹⁾ Met de bouw van het orgel dat in 1711 gereed kwam was het niet afgelopen. In plaats van een voorslag van een paar klokjes werd in 1712 in de dakruiter een carillon van 14 klokken aangebracht door Claes Noorden en Jan Albert de Grave uit Amsterdam, leerlingen van de beroemde Hemony's. Daarmee ontstond een klokkenspelgeschiedenis, die met het huidige vierde carillon, een van de grootste van ons land, wordt voortgezet. Een door Gedeputeerde Staten in 1712 aangeboden raam sloot, zo kan men

zeggen, na dertig jaar de herbouwfase definitief af.

Uit het eerste deel van de achttiende eeuw is een belangwekkend restant van het avondmaalsservies bewaard gebleven. Het zijn fraaie tinnen kannen van Alef Poppes Fechter († Sneek, 16 augustus 1735).

Herhaaldelijk werd in de loop van de eeuw de kerk verder verfraaid. Er volgden nog enkele gebrandschilderde ramen, in 1759 werd de consistorie opnieuw betimmerd. Ondanks latere wijzigingen heerst hier nog een achttiende-eeuwse sfeer. Met name is fraai snijwerk te zien aan het plafond met afbeeldingen van leven (jeugd) en dood (ouderdom), terwijl in de hoeken wellicht de vier elementen (aarde, water, lucht, vuur) zijn gesymboliseerd. Een achttiende-eeuws schoorsteenstuk, de mededeelzaamheid, is mogelijk identiek met het schilderij dat in de Diaconiekamer elders in de stad bewaard is. Van de inventaris uit deze tijd vallen te noemen twee psalmborden (1743?) en twee fraaie rococabanken (1768?).

Twee architectonisch belangrijke aanvullingen vonden in de laatste decennia van de achttiende eeuw plaats.

De opdracht aan J. Borchard in Enkhui-zen in 1767 om voor de gebarsten grote luidklok een nieuwe te gieten, was mogelijk de inleiding tot een belangrijke wijziging van het silhouet van de kerk. Borchard had zijn werk kennelijk tot tevredenheid verricht, want in 1771 kreeg hij opdracht voor het gieten van een compleet nieuw carillon van 26 klokken. De bestaande dakruiter was daarvoor te klein, zodat men besloot een nieuwe koepeltoren te bouwen die sindsdien het silhouet van de kerk bepaalt. Het ontwerp van de koepel is van de Sneker vroedman en kerkvoogd Pieter Nijssloot. Merkwaardig is de wat archaisch aan- doende open pijnappel die de koepel bekroont. Wellicht leeft daarin een herinnering voort aan de zestiende-eeuwse dakruiter. Bij de restauratie in 1979/'80 bleek de koepel enig ouder materiaal te bevatten, mogelijk van de afgebroken dakruiter.

Een hoogtepunt uit de geschiedenis van de Martinikerk was het bezoek van stad-

Koperwerk aan de kansel. De preekstoel dateert uit 1626 en is vervaardigd door Barthold Vincents. In al zijn eenvoud is de preekstoel een fraai meubel. Mooi is de scharnier van de deur met het koperen leeuwje (Foto: Liturgisch Instituut te Groningen).

houder Willem V in 1791. Mogelijk ontstond bij die gelegenheid de behoefte aan een nieuwe ingangspartij.

In elk geval verrees in 1793 aan de noordkant een fors classicistisch portaal, dat al dadelijk met de pretentieuze naam noorderkoor werd aangeduid. Ontwerper was de stadsbouwmeester A. Bruinsma (1766-1849), die ook buiten Sneek bijdrogen aan de Friese architectuur heeft geleverd. Hij is vooral bekend door de bewaard gebleven ontwerpen voor vier erepoorten die hadden moeten worden opgericht voor een bezoek van Lodewijk Napoleon aan Leeuwarden. Het portaal is goed van verhoudingen en als voorbeeld van de laat-achttiende-eeuwse classicistische bouwstijl voor Friesland uniek. Het is echter wel erg dominerend en trekt uit de richting van de Marktstraat gezien alle aandacht tot zich. Organisch past het slecht bij het gebouw. Uitwendig maakt het een nogal

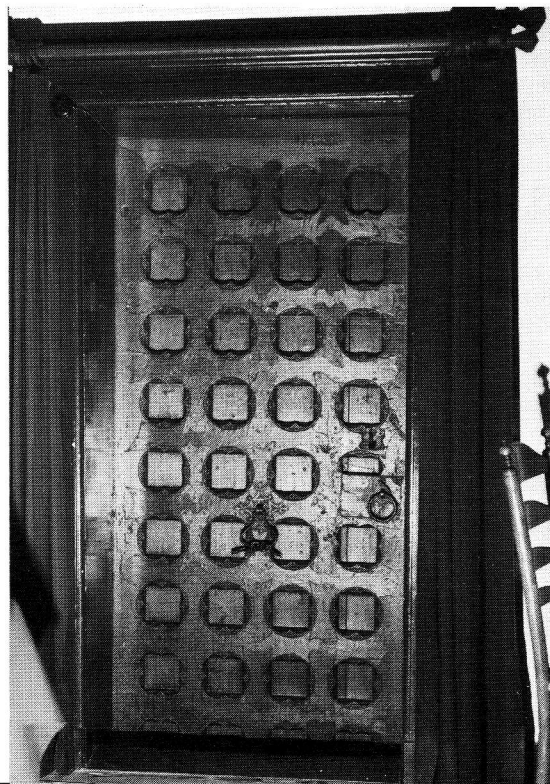
brutale inbreuk op de overigens goed bewaarde laatgothische noordkant van de kerk, terwijl inwendig de aansluiting op de kerkruimte rondweg klungelig is. De ingangspartij heeft inwendig geen logisch vervolg, maar leidt naar een bescheiden doorgang in de derde travee ter plaatse van het vroegere noordportaal.

Waarom dan deze royale maar in feite overbodige aanbouw? Waarschijnlijk had men met de bouw meer een stedenbouwkundig dan een bouwkundig en meer een stedelijk dan een kerkelijk doel op het oog, namelijk het tot stand brengen van een optische verbinding tussen de kerk en de Marktstraat, de hoofdstraat van de stad waar zich het stadhuis en de woningen van de aanzienlijke burgerij bevonden. Een late *trait d'union* tussen kerk en staat.

1795-1871

De leuze van de Revolutie — vrijheid, gelijkheid en broederschap — en het uitgangspunt van de scheiding van kerk en

Zeer fraai is de laat-gothische deur naar de sacristie, ± 1525. De deur is aan de onderkant ingekort en bevindt zich kennelijk niet op de oorspronkelijke plaats (Foto: Liturgisch Instituut te Groningen).

staat hebben hun invloed op de Martinikerk niet gemist.

Direct in 1795 werden alle wapens uit de gebrandschilderde ramen gehaald en van de banken en grafzerken gehakt. Ook werden de rouwborden en eretekenen van de aanzienlijke stedelingen verwijderd. Voor de ramen was deze ingreep waarschijnlijk funest. Tussen 1804 en 1822 zijn geleidelijk alle gebrandschilderde ramen verwijderd en de tegenwoordige houten raamwerken aangebracht.

De opheffing van de gilden in 1798 betekende tevens het einde van de bijzondere band tussen de in de gilden georganiseerde burgerij en de kerk. Deze opheffing zal ook de geleidelijke verdwijning van de lijkbaren van de gilden ten gevolge hebben gehad. In 1798 bezat de kerk 12 grote en 12 kleine baren, waarvan respectievelijk 6 en 2 aan de gilden toebehoorden.

De scheiding van kerk en staat heeft een merkwaardig spoor nagelaten. Het kerkgebouw werd toegedeeld aan de Hervormde gemeente — een beschrijving van de daarmee gepaard gaande perikelen zou te ver van het onderwerp afvoeren — en de koepel en traptoren werden toegewezen aan de burgerlijke gemeente.

Om de stedelijke functionarissen de gelegenheid te geven in de toren te komen zonder genoodzaakt te zijn van de kerk gebruik te maken, werd in 1801 aan de buitenkant in de traptoren een deurtje ingebroken.

Zo vormen de twee toegangen aan de noordkant van de kerk de herinnering aan een opvallende cesuur in onze vaderlandse geschiedenis.

Een andere nasleep van de revolutie heeft de gemoederen tientallen jaren bezig gehouden. Van 1799 tot 1851 hebben kerkvoogdij en stadsbestuur elkaar het wettig recht op de magistraatsbank betwist. Tenslotte zegevierde de kerkvoogdij.

Aan de zuidkant van de kerk werd in 1800 een bescheiden portaal in de meest westelijke travee vervangen door een wat forser portaal, dat in de noord-zuid as om de steunbeer tussen de tweede en de derde travee heen werd

gebouwd. Constructief is dit een monstroom. Van 1827 tot 1925 was dit portaal door een aan de buitenkant langs de zuidmuur getimmerde gang met de consistorie verbonden.

In de negentiende eeuw heeft vooral de sterke bevolkingsgroei van de stad zijn sporen in het interieur nagelaten.

In 1840 werd in het westerkoor een galerij aangebracht naar ontwerp van de stadsarchitect Rollema. Van deze galerij is de trap en het achterste gedeelte bewaard gebleven. De preekstoel werd in verband met een en ander hoger geplaatst. Vermoedelijk is bij deze gelegenheid de oorspronkelijke trapopgang verloren gegaan. Boven het klankbord werd in 1844 een zgn. hoed aangebracht, die in 1925 weer werd gesloopt. Enkele aanwinsten rond het midden van de negentiende eeuw verdienen de aandacht. Zo is er het zilveren doopbekken uit 1842, een geschenk van de Doopsgezinde gemeente als dank voor genoten gastvrijheid tijdens de bouw van de nieuwe Doopsgezinde kerk. De gebeeldhouwde voet met snijwerk van T. Giliam heeft in 1979 als uitgangspunt gediend voor een nieuwe avondmaalstafel en lessenaar. Uit 1850 dateert het avondmaalszilver van Van Ossenbrugge uit Amsterdam, dat kon worden aangeschaft uit een legaat. In 1867 werd een merkwaardige en unieke wijnemmer toegevoegd.

Aan de buitenzijde valt de aardige gietijzeren pomp uit 1857 op ten westen van het noorderkoor. In tijden van droogte kon het van de enorme kerkdaken opgevangen hemelwater ter beschikking worden gesteld van de burgerij.

1871-heden

Met de gestadige groei van de stadsbevolking — Sneek was het bloeiende centrum van een welvarend platteland en had in het midden van de negentiende eeuw de grootste botermarkt van Nederland — ging ook een verdere groei van de Hervormde gemeente gepaard.

In 1871 besloot men tot een drastische uitbreiding van het aantal zitplaatsen. De opdracht werd gegeven aan A. Breunissen Troost, directeur van de gasfabriek en niet onverdienstelijk als archi-

Detail van de sacristiedeur. Zeer fraai is het smeedwerk van de kruisvormige slotplaat. Ook de kunstige verbindingen tussen het hout alsmede het snijwerk zijn opmerkelijk. De deur werd reeds in de vorige eeuw zo belangrijk geacht, dat hij in 1875 door de Rijksadviseurs voor de monumenten van geschiedenis en kunst in tekening werd gebracht (Foto: Obbema, Sneek).

tect.³⁰⁾ Hij ontwierp een cirkelvormig bankenplan, waarbij een efficiënt gebruik van het beschikbare vloeroppervlak en goed zicht op de preekstoel vanaf alle plaatsen voorop stonden.

Alle oude banken, op de vroedschapsbank na, werden verwijderd. Ook de prachtige magistraatsbank, over het bezit waarvan vijftig jaar was getwist, werd verkocht. Jhr. de Stuers, die te laat was om nog iets te redden, vermeldt een en ander in zijn bekende Gidsartikel "Holland op zijn smalst" uit 1873. De bank moet naar België zijn gegaan maar ondanks herhaaldelijke onderzoeken is er geen spoor van teruggevonden.³¹⁾

Het nieuwe bankenplan liet inderdaad niet meer dan de allernoodzakelijkste ruimte voor de gangpaden over. De gehele noordbeuk werd bovendien met een galerij overdekt. In het westerkoor werd het voorste gedeelte van de galerij uit 1840 verlaagd en van een aparte trap voorzien. De bovenbouw van de vroedschapsbank, een door acht gedraaide pilaren gesteunde luifel, werd daartoe gesloopt. Gelukkig zijn de fraai gesneden wapenborden behouden gebleven

en in 1925 in het koor opgesteld. Ook overigens werd de kerk grondig aangepakt. Om aan de eisen van comfort en verwarming tegemoet te komen, werd een houten schot achter het orgel aangebracht dat het koor afsloot van het schip, terwijl ook onder de galerij in de noordbeuk over de hele lengte een schot werd geplaatst.

Voorts werd onder het houten gewelf, beneden de trekbalen, een stucplafond aangebracht, dat te oordelen naar het aantal scheuren zijn langste tijd heeft gehad. Dit plafond werd optisch gesteund door eenvoudig bewerkte kapitelen. Ook de zijbeuken kregen een stucplafond.

De ramen, althans voorzover die vanuit de kerkruimte in het gezicht bleven, kregen een stucomlijsting. In de hele kerk werd een houten vloer aangebracht, waardoor de grafzerken aan het oog werden onttrokken.

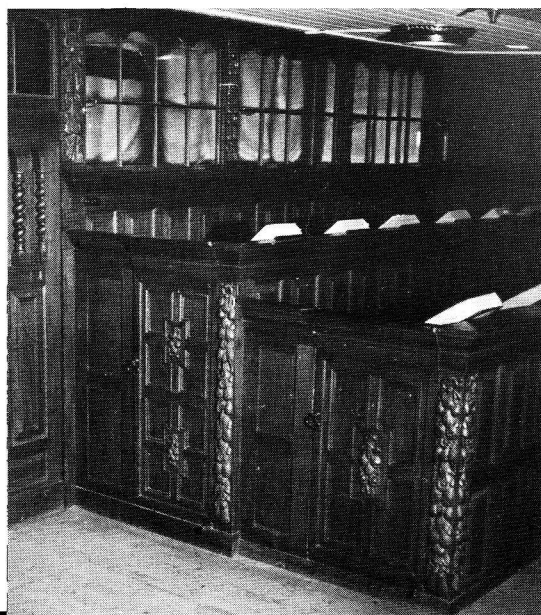
De kerk kreeg met een en ander het uitgesproken karakter van een negentiende-eeuwse preekkerk. In het algemeen kan men zeggen dat met deze inrichting werd voortgebouwd op de mogelijkheden die het centraliserende gegeven van de plattegrond van 1682 bood.

Interessant is, dat de schijnbaar integraal negentiende-eeuwse inrichting in

In 1688 werd het westerkoor afgesloten door de royale vroedschapsbank, vervaardigd door Gepke Aukes en Benedictus mr. kistemaker te Bolsward. In het achterschot werd in 1777 om licht te winnen een glazen wand ingebroken.

haar detaillering in verschillende opzichten op het oudere meubilair aansluit. Het duidelijkst is dat waar te nemen bij de galerijen, waarvan de borstwering is aangepast aan de orgelgalerij uit 1711. Maar ook sluiten de met matglas voorziene vensters in de houten schotten duidelijk aan bij de in 1777 vernieuwde glazen wand in de vroedschapsbank. Verder herinneren onregelmatigheden in het bankenplan, zoals tussenschotten, mannenbanken in vrouwenblokken aan de vroegere indeling, met name aan de herenbanken die voor 1871 in de noordbeuk stonden. En overigens valt nog op te merken, dat in de ongemakkelijke banken op de galerij in het westerkoor oudere banken van de eerdere galerij en uit het ruim zijn verwerkt.

Geleidelijk aan zijn intussen verschillende elementen van de negentiende-eeuwse face-lift weer verdwenen. Bij de restauratie van 1925 werden de op zichzelf karakteristieke kapitelen verwijderd. Bij herstel van het pleisterwerk in de jaren '50 werden de stucomlijstingen van de vensters uit het westerkoor en van het blinde venster in de zuidbeuk verwijderd. Wat later werden de typische negentiende-eeuwse stoelen in het schip door nieuwe vervangen en recent in 1979 werden de banken die de preekstoel omsloten weggenomen om een bruikbare liturgische ruimte te krijgen. Het negentiende-eeuwse aspect is dan ook zeker niet meer integraal aanwezig. Niet onvermeld mag blijven een wijziging aan de buitenzijde in 1876. Toen werden de eenkamerwoningen aan de Grote Kerkstraat ten zuiden van het koor afgebroken ten behoeve van een kosterswoning en een aanbouw aan de oostkant van de sacristie. Het later gemoderniseerde conglomeraat van woon- en dienstruimten is verre van fraai. Het is begrijpelijk dat velen deze gebouwen zonder meer zouden willen zien verdwijnen. Toch is het de vraag of een bebouwing waarbij van de oude rooilijn wordt uitgegaan niet van groot praktisch nut voor het dagelijks functioneren van de kerk zou zijn en tot een verantwoorde stedenbouwkundige vormgeving zou leiden.

Het orgel, dat bijna twee eeuwen ondanks enkele wijzigingen zijn karakter als Schnitger-orgel gaaf had bewaard, onderging in 1897 een rigoureuze modernisering. Bij deze gelegenheid werd een groot deel van het pijpwerk vernieuwd, terwijl het rugwerk werd leeggehaald. Vervolgens werd in 1925 nog een pneumatische pedaallade geplaatst. Een restauratie van het ook nu nog zeer belangrijke orgel is urgent.

De al eerder genoemde restauratie van 1925 had een voorgeschiedenis van tientallen jaren. Aan het eind van de negentiende eeuw begonnen zich opnieuw tekenen van verval te openbaren. Het oude euvel van de verzakkingen trad weer op. In 1890 werd een houten steunconstructie in de kerk aangebracht om de meest westelijke scheiboog tussen schip en noordbeuk te stutten. Waarschijnlijk heeft men ook vanwege verzakkingen in 1890 het westportaal afgebroken.

De restauratie van 1924/'25 droeg wel in de eerste plaats het karakter van een consolidatie. Deze is op een zeer grondige wijze aangepakt en heeft het gebouw voor verder verzakken behoed. Als zodanig is deze restauratie van grote betekenis voor het voortbestaan van de kerk geweest.³²⁾

Een positief oordeel kan ook worden gegeven over de grondige restauratie van de consistorie. Vermeldenswaard is, dat dit het eerste object van kerkelijke aard was, waarbij de provincie een bijdrage in de restauratiekosten verleende.³³⁾

De ingrepen aan de overwelving moeten echter zonder meer als negatief worden beoordeeld. Merkwaardig is al het vervangen van de toch wel karakteristieke kapitelen in het schip door slappe gewelfaanzetten. Kan men zich nog verbazen over een dergelijke maatregel, ronduit onbegrijpelijk is het slopen van de zeventiende-eeuwse ronde gordelbogen over de zijbeuken. Zij vormden een eenheid met de scheibogen. Hierdoor werd het zeventiende-eeuwse karakter van het interieur in sterke mate geweld aangedaan en de eenheid van de architectuur aangetast.

Voorts werd het boven het stucgewelf grotendeels nog aanwezige houten ge-

Het zilveren doopbekken uit 1842 is een geschenk van de Doopsgezinde gemeente als dank voor genoten gastvrijheid tijdens de bouw van de nieuwe Doopsgezinde kerk. De gebeeldhouwde voet met snijwerk van T. Giliam heeft in 1979 als uitgangspunt gediend voor de nieuwe avondmaalstafel en lessenaar (Foto: Liturgisch Instituut te Groningen).

welf gesloopt. De materialen werden verwerkt tot een op zichzelf warm aanvoelende lambrisering van het koor. De ontleistering van de zandstenen pilaren is typerend voor de restauratieopvattingen van deze periode. De vervanging van de gasverlichting uit 1860 door elektrische verlichting tenslotte betekende wel een zekere aantasting van het negentiende-eeuwse aspect, maar was in wezen niet meer dan een van de vele aanpassingen en modernisering die de Martinikerk de eeuwen door heeft ondergaan.

Grafzerk voor Frans van Roorda, grietman van Wymbritseradeel, en His Bonninga van Sjaerdema, door Vincent Lucas, 1560. Opvallend zijn bij deze grafzerk drie kindergrafsteentjes voor kleinkinderen van dit echtpaar.

Wij slaan de volgende vijftig jaar over. De oorlogsmonumenten in en om de kerk zijn elders voldoende beschreven.³⁴⁾

In 1975 vonden de eerder gememoreerde opgravingen op het Oud Kerkhof plaats, die een zo belangrijke bijdrage hebben gegeven tot het verkrijgen van meer inzicht in de oudste geschiedenis van de Martinikerk.

Niet lang daarna brak een nieuwe periode van restauratie aan. In 1979/'80 werd de toren gerestaureerd. Daarbij werd in plaats van een zwart geverfde dakbedekking het roodkoperen dak in ere hersteld. Ook werd in plaats van de witte verf op grond van de resultaten van een onderzoek de oude kleur weer aangebracht, die een zandstenen koepel wil suggereren. Vervolgens vond in 1980/'81 een grondige restauratie van het dak plaats, waarbij de inferieure eternit-leien werden vervangen door originele leisteen uit Sauerland, dat werd gelegd in de karakteristieke zgn. Rijndekking.

Zo werkt ook onze generatie aan de Martinikerk. Het is te hopen, dat volgende fasen van de restauratie binnen afzienbare tijd zullen volgen. Dan zal de Martinikerk ook in de toekomst haar centrale functie in het kerkelijke en culturele leven van Sneek kunnen vervullen.

In 1759 werd de sacristie van een nieuwe betimmering voorzien. Aan het plafond is fraai snijwerk te zien met afbeeldingen van leven (jeugd) en dood (ouderdom). De laatste is hier afgebeeld (Foto: Obbema, Sneek).

Plattegrond van Sneek door Blaauw, 1949. Wat opvalt is de besloten ligging van de kerk binnen het ommuurde kerkhof, dat aan de noord- en zuidzijde door twee poorten is afgesloten. Opvallend is ook de excentrische ligging ten opzichte van de stedelijke bebouwing. Ten westen van de kerk staan slechts enkele gebouwen, met name de Latijnse school. Aan de noordzijde van de kerk, op het einde van de Marktstraat bevindt zich de voormalige stadswoning van de commandeur van het Johanniterklooster, met een diepe tuin aan de achterzijde. Een buitengewoon fraai stadsgezicht ontrolt zich aan de Marktstraat, waar zich het stadhuis met borden en twee fraaie stinsen verheffen, links het Walthuis (1540) en rechts de Dekema- of Gruitermastins (Foto: Liturgisch Instituut te Groningen).

Luchtfoto, ± 1970. Het besloten karakter is al in de zeventiende eeuw aangetast door het maken van een verbinding met de Marktstraat, de Grote Kerkstraat. Ook de vele geparkeerde auto's vallen op. Toch is het Oud Kerkhof met fraai geboomte een van de rustige ruimten van de binnenstad gebleven. De voormalige commandeurswoning is in 1866 vervangen door het gemeentehuis van Wymbritseradeel. De tuinen zijn vanaf het midden van de negentiende eeuw bebouwd met scholen. Het stadhuis aan de Marktstraat, met gevel uit 1762, is duidelijk herkenbaar. In de lange gevel links van het stadhuis gaat het Walthuis verscholen, dat inwendig gedeeltelijk is garestaureerd. Op de plaats van de Dekema- of Gruitermastins staat een achttiende-eeuws gebouw met een vooruitstekend middengedeelte. Van de zeventiende tot de negentiende eeuw resideerden hier 's winters de grietmannen van Wymbritseradeel die 's zomers Epema State in Ysbrechtum bewoonden (Foto: Slagboom en Peters, Middelburg).

Lijst van altaren in de Martinikerk

(in volgorde van eerste vermelding)

- 1456 **St. Catharina altaar**, Stadsboek art. 34 (Telting, De Friesche Stadsrechten, bl. 75/6)
De aan dit altaar verbonden priester was een van de drie hoofdpriesters van de stad.
1511 grondbezit in Jutrijp, Goënga, Offingawier (Reg. v.d. Aanbreng II, 105, 405, 436)
1523 benoeming van een priester door het stadsbestuur (Miedema, bl. 56)
1543 bezit van een huis op het Klein Zuiderend (Beneficiaalb., bl. 269)
- 1456 **St. Nicolaas altaar**, Stadsboek art. 34
De aan dit altaar verbonden priester was een van de drie hoofdpriesters van de stad.
1511 grondbezit in Jutrijp en Goënga (Aanbr. II, 98, 405)
1516 Provenhuis op het Groot Zuiderend (Oude Koemarkt), (Recesb. 5148)
1519 verlening van het prebende door stadsbestuur en pastoor (Miedema, bl. 56)
1543 vermeld in Beneficiaalboeken, bl. 269
1580 Upcke Franszn, raadsman van Sneek, legt op 20 februari verantwoording af van de rekening van St. Nicolai proven vanaf 1578. Het prebende dat eertijds door Jouke Gattijezn werd bediend wordt nu voor het onderhoud van de school aangewend
- 1472 **Lieve Vrouwe altaar**, testament Wattia Harinxma (Sipma, Oudfriesche Oorkonden I, 232)
1509 Louw Donia maakt aanspraak op benoeming priester (Miedema, bl. 57)
1511 grondbezit in Offingawier (Aanbr. II, 435)
1514 vermeld in Recesboeken, 4830
1542 vermeld in contract organist (Burgerboek, Inv. arch. Sneek, nr. 73)
1543 Lieve Vrouwe Gildebroedershuis aan het kerkhof (Benef. b. bl. 273)
- 1472 **Heilig Sacramentsprebende**, testament Wattia Harinxma (Sipma I, 232)
1479 schenking door Wyba Sywert (Sipma I, 298)
1511 grondbezit in Goënga en Loënga (Aanbr. II, 405, 427)
1542 bestemd voor honorarium organist (Burgerboek, Inv. arch. nr. 73)
1543 idem (Beneficiaalboeken, bl. 270)
- 1483 **St. Barbara prebende**, testament Yde Bockesdr. Harinxma (Miedema, bl. 56)
1511 grondbezit in Goënga (Aanbr. II, 405)
1543 vermeld in Beneficiaalboeken, bl. 270
- XV B **Heilig Kruis altaar**, gesticht door de ouders van Louw Donia, de Sneker schepen Pieter Ockinga (ov. 1492/3) en zijn vrouw, een Donia (Sipma I, 473, Stamboek van de Friese Adel I, 280)
1502 vermeld in testament Kathrijn van Harinxma (Stamboek I, 161)
1511 vermeld als Louw Donia proven, grondbezit in Ysbrechtum en Goënga (Aanbr. II, 369, 405)

- 1514 vermeld als Donia altaar (Recesboeken, 4832)
 1521 vermeld in testament Ytijen, vrouw van Hans Eennes te Goënga (Sipma-Vries IV, 237)
 1523 benoeming van een priester door het stadsbestuur (Miedema, bl. 56)
 1543 vermeld als kapellaanschap van het Doniahuis. Tjaertke, dochter van Louw Donia is erpatrones (Benef. b. bl. 272; Stamboek I, 280; II, 189. Zij was weduwe van Ivo van Frittema, grietman van Wymbritseradeel)
- 1502 **Petrus en Paulus altaar**, testament Kathrijn van Harinxma (Stamboek I, 161)
 1508 en 1509 de gildebroeders vermeld (Recesboeken 3268, 3648)
 1516 vermeld in Recesboeken 5138
- 1507 **Hoogaltaar**. Uiteraard is het aan St. Maarten toegewijde hoogaltaar vanaf het begin aanwezig geweest.
 Tijdens de getijdediensten moet de pastoor twee kaarsen op het altaar laten branden (Recesboeken 3119)
 1531 vermeld in instructie kosten (Burgerboek f 22 v)
 1543 vermeld in Beneficiaalboeken bl. 269
- 1543 **St. Laurens prebende**, Beneficiaalboeken bl. 272
 Land in Offingawier.
- 1543 **St. Michiels prebende**, Beneficiaalboeken bl. 273
- 1631 raam van het Timmerliedengilde in de zuidbeuk met voorstelling van de vlucht naar Egypte. Herinnering aan het **St. Jozefs altaar** van het gilde?

Literatuur

E. Napjus, *Historisch Chronyk of Beschrijvinge van oud en nieuw Sneek*, 1772, tweede druk 1826
Register van den Aanbreng 1511, dl. II, 1879
 A. S. Miedema, *Sneek en het Sneeker stadsrecht*, 1895
 Dr. P. Sipma, *Oudfriesche oorkonden*, 3 dln., 1927-1941, dl. IV uitgegeven door drs. O. Vries, 1977
Voorlopige lijst der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst, IX, 1930, bl. 305-310
 P. S. Scheltema, *Uittreksels uit de archieven van de kerkvoogdij, kerkeraad, diaconie, stad Sneek*, 1953, (Gemeentearchief Sneek)
 H. Halbertsma en W. H. Keikes, *Sneek, drie kronen met ere*, 1956
 Dr. M. Oosterhout, *Snitser Recesboeken 1490-1517*, 1960
 H. Halbertsma, *Het Sneker Klokhuys*, Jaarboek Fries Scheepvaart Museum 1964/5, bl. 75-93

Prof. Dr. E. H. ter Kuile, *De romaanse kerkbouwkunst in de Nederlanden*, 1975, bl. 127-135
 Tj. Boorsma, *De Grote of Martinikerk Sneek door de eeuwen heen*, 1981

Inlichtingen en medewerking ontvangen van:

De Rijksarchivaris in Friesland, de Gemeentearchivarissen van Amsterdam, Deventer, Leeuwarden, mevrouw. mr. E. Leemans-Prins, de heren W. Dolk, Th. Haakma Wagenaar, Dr. H. Halbertsma, S. ten Hoeve, D. J. van der Meer, Drs. J. Visser, B. de Vries.

Noten

- 1) Daarmee ging een sinds lang door de oud-Sneker dr. H. Halbertsma gekoesterde wens in vervulling (Sneeker Nieuwsblad 27 nov. 1953)
- 2) Archief Klooster Hospitaal (R.A.) 30 OR 4, reg. 8

- 3) Friesche Oudheden, 1875, bl. 38 en plaat 25 nr. 18
- 4) Th. Haakma Wagenaar, Bouwgeschiedenis en architectuur van de Nicolaïkerk te Utrecht, in Over restauratie en functie van middeleeuwse kerken, Symposium 1978 Utrecht, bl. 21, 23, 54
- 5) H. C. van der Jagt, De namen van de protestantse kerkgebouwen in Nederland vanaf de Reformatie tot 1973, 1981, bl. 144, 161, 164, 190
- 6) H. J. Kok, Proeve van een onderzoek van de patrocinia in het middeleeuwse bisdom Utrecht, Assen 1958, bl. 113
- 7) Vgl. Jaarboek Fries Scheepvaart Museum 1980, bl. 15/16
- 8) Vgl. Bijlage I
- 9) Dr. E. H. ter Kuile, Duizend jaar bouwen in Nederland, I, 1948, bl. 283/4
- 10) Jhr. V. de Stuers, Een zeldzame koster (Kerkdeur te Sneek), Eigen Haard, 1903, bl. 212/3
- 11) Testament van Kathrijn van Harinxma, 1502, Stamboek van den Frieschen Adel, I, 161. Kathrijn van Harinxma was een zuster van Bockel van Harinxma en gehuwd met Louw Donia. Deze laatste was burgemeester van Sneek en grietman van Wymbritseradeel
- 12) Th. Haakma Wagenaar, De verbouwing van de Buurkerk in de 16e eeuw, in Het vijf kerken restauratieplan, 10e jaargang, nr. 1/2, 1982, bl. 16
- 13) Charterboek II, bl. 442, 444, 446
- 14) Stamboek van den Frieschen Adel II, 95
- 15) Dr. Mr. J. Belonje, Stenen charters, Amsterdam 1948, bl. 81/2
- 16) J. J. Kalma, Grote Pier van Kimsward, Leeuwarden 1970, bl. 130-135
- 17) Volgens Dr. G. H. van Borssum Waalkes, Friesche klokopschriften, De Vrije Fries 19, 1900, bl. 100, is het opschrift waarschijnlijk overgenomen van een oudere klok uit de veertiende of vijftiende eeuw
- 18) L. J. van Apeldoorn, De kerkelijke goederen in Friesland, Utrecht 1915, II, bl. 243 v.v.
- 19) Ds. J. H. D. Louwerse, Kritieke jaren, Kerkvenster 12 dec. 1975
- 20) Dr. G. Bakker, Herdenkingsrede, in Terugblik op het eeuwfeest, Het Old Burger Weeshuis te Sneek 1581-1981, Bolsward, bl. 10
- 21) Raphael Ligtenberg O. F. M., Grafzerken der XVI-de eeuw in Friesland, De Vrije Fries 23, 1915, bl. 167
- 22) Zie verder: S. ten Hoeve, Friese preekstoelen, Leeuwarden 1980
- 23) G. P. Karstkarel, in Eekhoff en zijn werk, 1980, bl. 117/8
- 24) Voorlopige Monumentenlijst, bl. 310
- 25) Zie ook Napjus, bl. 84, die het memoriebord vermeldt
- 26) Beeldende kunst en bouwkunst in Nederland 1954, bl. 50/1
- 27) De juiste jaren van de herbouw zijn 1682/83 en niet 1681/82 zoals b.v. de Voorlopige Monumentenlijst schrijft (b. 307)
- 28) Zie: W. Wijnaendts van Resandt, Geschiedenis en genealogie van het geslacht van Scheltinga, 1939, bl. 70
- 29) Het is aardig op te merken dat de zoon van Georgus Oevering, de ook als componist bekende Reynoldus Popma van Oevering later als organist van de Grote kerk in Leeuwarden het initiatief voor de bouw van het Müller orgel heeft genomen. Zo hielpen vader en zoon Oevering drie kerken aan een orgel.
- 30) Zie G. P. Karstkarel, De bouwactiviteiten van het Old Burger Weeshuis te Sneek gedurende de laatste anderhalve eeuw, in Van Wezenzorg naar stadsbelang, Het Old Burger Weeshuis te Sneek 1581-1981, bl. 54-58
- 31) Jaarverslag Fries Scheepvaart Museum 1956, bl. 12/13 Dr. H. Halbertsma, Waar bleven de gestoelten uit de Sneker kerken, Sneeker Nieuwsblad, 22 aug. 1, 5 en 9 september 1977
- 32) Zie: Ir. G. Th. Heitink, De herstelling van de Ned. Herv. Kerk te Sneek, in de Ingenieur, 1925, nr. 47, bl. 1001-1005
- 33) Restaureren in Friesland, 1953, bl. 47, 136
- 34) C. Reitsma, Tekens aan de weg — Tekens aan de wand, 1980, bl. 187-190